

Egiptom

és a

Biblia

Írta

Dr. Giesswein Sándor

I.

TARTALOM

Előszó

Az egiptológia fejlődése

Egiptom vallása és a ki-
nyilatkoztatás

Isten a világ teremője

Paradicsom és túlvilág

BUDAPEST

A Szent-István-Társulat kiadása

1909.

A katolikus közönség szives figyelmébe!

A Szent-István-Társulat állandó műkiállítása

ujonnan berendezett szalonjában.

Egész nap nyitva! Szabad bemenet!

Vallásos tárgyú képek.

Elsőrangú hazai és külföldi művészek
eredeti festményei és reprodukciói.

Szobrok. Jutányos árakon! Havi részlet-

☞ fizetésre is megszerezhetők ☞

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT

Telefon 79-05. **műkereskedése** Telefon 79-05.

Budapest, IV., Kecskeméti-utca 2. sz.

EGIPTOM ÉS A BIBLIA

IRTA

Dr. GIESSWEIN SÁNDOR

I.

BUDAPEST

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

1909.

Nihil obstat.

Dr. Alfredus Zubriczky
Censor dioecesanus.

Nr. 5398.

Imprimatur.

Strigonii, 18. August. 1909.

Dr. Ludovicus Rajner,
Eppus, Vic. generalis.

STEPHANEUM NYOMDA R. T.

Budapest, VIII. ker., Szentkirályi-utca 23. szám.

ELŐSZÓ.

A keleti népek őstörténetének kutatása az ókori emlékek alapján egészen új világosságot vetett az ókor kulturvilágára. Az érdeklődés e téren különösen a XVIII. század második felében kezdett ébredezni, de tulajdonképen a XIX. század első felének volt fönntartva megtalálni a helyes kulcsot, hogy a régi Kelet emlékeihez férközhessünk és azoknak nyelvét meg is értsük.

India és Persia emlékei inkább nyelvészeti és mithologiai szempontból birnak jelentőséggel; a történelem sokkal többet köszön az egiptomi és asszирbabiloni emlékek tanulmányozásának, melyekből két külön tudomány szak fejlődött ki, az egiptologia és az assziriologia.

Ami a távcső alkalmazása a csillagászatban, az az egiptologia és assziriologia az ókori népek történetében. A távcső új világokat tárt föl a kutató szemei előtt azáltal, hogy a térben távollevőt szemléletünk tárgyává teszi; az egiptologia és assziriologia szintén ismeretlen

világba vezettek azáltal, hogy az időben távol-fekvről leemelték a feledés leplét.

Ez a két tudományág azonban az oknál fogva is bir különös jelentőséggel, mert a szentírás magyarázatához sok fölvilágosítással szolgálnak. Midőn az egiptomi és assziriai régi emlékeket tanulmányozni kezdték a túlzó racionalizmus követői, ebből a fegyvertárból szedték — és szedik ma is — fegyvereiket, melyekkel a biblia isteni tekintélye ellen fordulnak.

Eddig azonban ezek a támadások csak arra az eredményre vezettek, hogy szorgosabb és behatóbb kutatás arról győzte meg az elméket, hogy a látszólagos ellentétek csak abból származnak, hogy vagy a szentírást, vagy az emlékeket nem értelmezték helyesen.

Minél jobban tudjuk a régi emlékek szövegeit olvasni és megérteni, annál hangosabban eszélnek a biblia könyveinek jól értesültsége és hitelessége mellett és sok dolog, amit azelőtt bizonyos homály borított, most világosan áll előttünk. De emellett a bibliában foglalt vallási igazságoknak koncepciója oly magasan áll a szomszédos népek ilynemű kísérletei fölött, hogy önkéntelenül is arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a bibliában található eszmék nem nőhettek ugyanabból a talajból,

mint az egiptomi és asszir-babiloni papok theologikus bölcsekedése vagy az ottani népek mitologikus mondái.

Mindezeknél fogva az egiptológiának és assziriológiának bibliai vonatkozásai manapság már nemcsak a szakszerű biblikus figyelmét vonják magukra, hanem mindenfelé a művelt közönség érdeklődésével találkoznak. Világításuk mellett az ószövetség könyveit jobban megérteni és értékelni tanuljuk. Ez indította a budapesti m. kir. tudományegyetem hittani karát már több, mint húsz esztendő előtt, hogy pályázatot tűzzön ki oly munkára, «mely megismertetvén az egiptologia és assziriologia fejlődését és főbb vívmányait, azokat oda értékesítse, hogy ezáltal az ószövetségi szent iratok hitelessége még nagyobb fényben tündököljön, kimutatván egyszersmind azt is, hogy ama nehézségek, melyeket a racionalizmus a szent iratok hitelességének megdöntésére a tudomány fölvetett, e tudomány haladásával halomra dőlnek». Ennek a pályázatnak az eredménye volt az a munkám, mely 1887/8. években két kötetben e cím alatt: «Mizraim és Assur Tanúsága» megjelent.

Az egiptologia és assziriologia e fontossága a lefolyt két évtized alatt csak nyert. Azért határoztam el magamat, hogy e munkát a

jelen kor színvonalának megfelelően átdolgozam, úgy azonban, hogy külön füzetekben tárgyalom az egiptomi és külön az asszír-babiloni vonatkozásokat. Jelen füzetünk nevezetesen csak az egiptológikus általános részt öleli föl, egy második füzet majd Abrahám, József és Mózes történetének egiptomi vonatkozásaival foglalkozik, aztán következik az assziriologia adatainak összehasonlítása a szentírással.

Most, midőn e sorokat írom, jövünk annak a férfiúnak temetéséről, aki már évtizedek előtt — mint Magyarországon az első — az itt értékesített tudományágak nagy jelentőségét méltatta s aki tudvalevőleg a pályatétel kitűzését szorgalmazta s így engem e kedves munkára ösztönzött és utóbb munkám tökéletesítésében jó szívének egész készségével segítségemre volt. Azért ajánlom ez új kiadást kegyeletes hálával néhai dr. Berger János egyetemi tanár emlékének.

Budapest, 1909. év július hó 6-án.

A szerző.

I. FEJEZET.

Az egiptologia terén tett kutatások és fölfedezések történetének vázlata.

*Ki cselekszi azt velem, hogy föl-
irassanak beszédeim? ki teszi azt
nekem, hogy könyvbe irassanak
vasvesszővel és ón táblára, vagy
vászóval kőre metszessenek? Jób:
19, 23, 24.*

A régiek ismerete Egiptomról. — Alex. Kelemen, Horapollo, Kircher Athanáz a hieroglifekről. — Az egiptomiak nyelve. — A rosette-i kő. — Champollion. — A hieroglif írásmód rendszere. — Champollion iskolája. — A régi Egiptom irodalmi emlékei.

A Nilus völgye piramisaival, obeliszkjeivel, nagyszerű palotáival és templomaival, szfinxeivel és sajtyszerű népével már az ókori klasszikus népek előtt is bámulat tárgya volt. De bár Hellász vállalkozó fia Egiptomot a Kr. e. VII. századtól kezdve mind sűrűbben látogatták s az később a görög-macedoni s még utóbb a római birodalom tartománya lőn, sem a görögök, sem a rómaiak nem bírtak alapos fogalommal az egiptomiak kulturájáról. Ennek egyik oka az egiptomiak elzárkózottságában

rejlík, melynél fogva az idegent nem avatták be szívesen valláserkölcsei és politikai életük titkaiba; másrészt pedig abban a kicsinylésben és megvetésben, melyet a görögök és rómaiak az idegenek iránt tanusítottak, kiket ők csak egyszerűen barbároknak néztek, ám-bár azok régibb és alaposabb műveltséggel dicsekedhettek, mint ők maguk. Egiptomot olyformán szemlélgették, mint valami gyermek az illusztrált diszmunkát, melynek képei annyira elragadják őt, hogy a magyarázó szöveget, mely különben is érthetetlen előtte, figyelmen kívül hagyja. Ilyen volt a régi Egiptom utóbb saját fiai előtt és az összes művelt világ előtt is, míg a XIX. század elejével hosszas fáradság után sikerült az emberi észnek feltörni a pecsétet, mely az egiptomi Szfínx talánykönyvét elzárá. Számos hiú találgatás és kísérlet után végre sikerült Champollionnak meglelni az egiptomiak titokzatos írásmódjának a kulcsát s most már a Nilus-völgy romjaiban nem titkos csodákat bámulunk többé, hanem ismerjük azok hajdani rendeltetését, célját és történetét.

A fáraók Egiptoma óriási múmiához hasonlított, melyet a pusztá homokja és Egiptom égaljának száraz, tiszta levegője megóvtak az enyészettől, de melyet a titok leple borított.

S amit a régi Egiptom népe múmiáiról hitt, tudniillik, hogy azokba évezredek multával az elköltözött lélek ismét visszaszáll, — az beteljesedett ezen az óriási múmián. Új élet szállt a régen eltemetett vagy legalább reánk nézve érthetetlen emlékekbe. Az emberi gondolat, mely évezredekben át a hieroglifekbe foglalva mint egy bebalzsamozott múmia élettelenül feküdt, föltámadt és most beszél nekünk a régen elmúlt és elfeledett időkről. Most már tudjuk a fáraóknak történetét — néha tűzesebben, mint valamelyik középkori fejedelmét — azokét a fáraókét, kiknek előbb csak kolosszális emlékszobrait csodáltuk, anélkül, hogy csak nevüket is tudtuk volna. Ismerjük a régi Egiptom népét, ismerjük vallását, szokásait, irodalmát, politikai szervezetét, családi életét.

Egy félszázad kutatásai megváltoztatták ama gyakran téves nézeteket, melyekkel többnyire görög írók felületes följegyzései után Egiptom régi történelméről birtunk. S e forradalmat az ókori történetírás terén nem más idézte elő, mint a hieroglifjegyek megfejtése; mert ezek ismerete nélkül az összes egiptomi emlékek és papyrusz-okmányok számunkra holt és egészen hasznavehetetlen kincset képeznének.

Miután jelen művünkben az egiptologia vív-

mányait szándékunk értékesíteni, mindenek előtt szükségesnek látjuk röviden előadni, hogy miképen sikerült az emberi észnek azt a megfejthetetlennek látszó rejtélyt megoldani, melyet a hieroglifjegyek oly sokáig képeztek; mert csak úgy viseltethetünk e tudományág iránt bizalommal, hogyha látjuk, hogy az alap, amelyre az fektetve van, szilárd és biztos.

A hieroglifjegyek megfejtése nehéz föladat volt a tudós világ számára — de megfejtése mindennek dacára is sikerült. Nehéz föladat volt azért, mert évszázadok során mindennek hijával volt a tudósvilág, ami csak némiképen is útbaigazítást és tájékozást adott volna a hieroglif írásmód természete felől. Mert azok, akik könnyű szerrel elsajátíthatták volna a hieroglifek titkát, a görög és római írók, ezt tenni elmulasztották. A görög írók, kik egiptomi tapasztalásaikat följegyezték, e kérdésre nézve néhány fölületes megjegyzéssel beérték. Herodot elégségesnek tartja megjegyezni, hogy az egiptomiak kétféle írásjegyeket használnak, melyek egyik nemét szentnek, a másikat pedig közönségesnek nevezik.* Diodor hasonlóan nyilatkozik s csak azt csatolja még hozzá, hogy a szent betűket csupán a papok ismerik,

* Herodot II. 36.

akiknél e titok apáról fiúra száll, míg a közönséges írásmód ismerete általánosan el van terjedve.*

E dolog legtűzetesebb leírását alexandriai Kelemennek köszönhetjük, aki maga is egiptomi levén, legilletékesebben szólhatott hozzá. Ez egyházi író honfitársainak írásmódjáról következőképen ír: «Azok, kik az egiptomiaknál oktatásban részesülnek, először is a levélírásnál használatos írásmódra tanítatnak, azután a hieratikus módra, melyet a szent könyvek írói használnak; végre pedig még a hieroglifikus írásmódot tanulják meg. Ennek egyik neme a tárgyakat az alapelemek által határozottan kifejezi; másik neme ellenben szimbolikus, amely a tárgyakat részint utánzás által határozza meg, részint képlegesen, részint pedig rejtvénytyszerűleg fejezi ki. Ha például napot akarnak írni — kört rajzolnak, ha holdat — holdalakú ábrát, amint t. i. a tárgy megkívánja, amit kifejezni akarnak. Képlegesen úgy jelölik a tárgyakat, ha bizonyos jegyeket jellemző tulajdonságaiknál fogva (κατ' ομοιότητα) más dolgok kifejezésére használnak s emellett az ábrákat némileg megváltoztatják vagy egészen átalakítják. Ha pl.

* Diodor I. 18. és III. 3.

vallási mithuszaikban királyaik dicsőségét hirdetik, anaglifokat (félíg kidomborodó képeket) használnak. A harmadik, vagyis rejtvényes írásmódot a következő példa világosítja meg: a többi csillagokat tétovázó pályájuk miatt kigyó képével jelzik, a napot pedig szkarabeusz által, minthogy ez marhatrágyából golyót készít és azt maga előtt tolja. Azt állítják tudniillik e bogárról, hogy hat hónapot a föld alatt, hat hónapot pedig a föld fölött tölt és hogy ama golyót megtermékenyíti s így szaporodik.»*

Igy beszél Kelemen az egiptomiak írásmódjáról. Az egiptologia jelenlegi álláspontja mellett könnyű belátni, hogy az alexandriai egyházíró hazájának ősrégi írásmódjáról helyesen beszél. Ő t. i. a hieroglifek két főnemét különbözteti meg, melyek egyike fonetikus írás, vagyis a szóhangoknak kiírása, másika a fogalomírás.

De Kelemen szavainak értelmét sokáig félreértették s ebben nagy része volt ama műnek, mely sokat ígérő címével a hieroglifek magyarázóit tévútra vezette. E mű Horapollónak Hieroglifikája, amelyet állítólag egiptomi eredeti után bizonyos Philipposz nevű író gö-

* Clemens Alex. Stromata V. 4.

rögre lefordított.* E mű mintegy 200 hieroglifikus jegyet értelmez, melyek közül sok helyesen értelmezettnek bizonyult be az újabb fölfedezések által is, de sok helytelen, sok abszurd értelmezés is foglaltatik benne, mert Horapollo oly hieroglifjegyeket is említ, melyek ábrázolása el sem képzelhető, minő pl. az órákat faló ember stb., úgy hogy méltán föltehető, hogy Horapollo maga sem tudta a hieroglifeket olvasni, hanem csak másoknak fölületes tudósításai után szerkesztette könyvét.

Mindennek dacára azonban e mű sokáig főtekingély volt a hieroglifikában, jöllehet a hieroglifjegyek megfejtését megnehezítette, ahe-lyett, hogy elősegítette volna. Megnehezítette azt, mert azt a téves nézetet keltette a tudósok-ban, mintha a hieroglif írásmód kizárólag kép-leges fogalomírás volna, azaz, hogy a hieroglif-jegyek nem betűhangok vagy szótagok jelölé-sére szolgálnak, hanem a fogalmakat, amennyire lehet, szemléltetve fejezik ki.

Midőn azonban később a klasszikus művelt-ség újjáébredésekor Egiptom őstörténete és

* Horapollót azelőtt többen Homérosz-korabeli egiptomi királynak tartották; valószínű azonban, hogy e mű szer-zője ugyanaz a Horapollo, aki Suidas szerint egiptomi származású hirneves grammatikus volt, s előbb Ale-xandriában, később pedig Theodosius korában (379—396) Konstantinápolyban tanított.

régi emlékei iránt is érdeklődni kezdtek, akadt nem egy tudós, aki a hieroglifek titkának fölfedezését tűzte ki föladatául. De minthogy eleinte csak Horapollo elvei voltak előttük irányadók, kutatásaik semmi érdemleges eredményre nem vezettek. Mindeme próbálgatások között mégis legjelentékenyebb Kircher Athanáz tudós jezsuita atyáé, aki különösen a római obeliszek hieroglif föliratait tette tanulmánya tárgyává. Tanulmányainak gyümölcse a négy folio-kötetből álló munka: *Oedipus Aegyptiacus*.^{*} A sok hieroglif-értelmezés közül azonban egy sem bizonyult helyesnek, amin épen nem csodálkozhatunk, ha meggondoljuk azt, hogy ő a Horapollo által inaugurált téves alaptól indult ki.

Azonban bár Kirchernek a hieroglifek értelmezése körül tett tanulmányai téves alapjok miatt eredményre nem vezettek s fejtegetései most mintegy nevetségeseknek tűnnek föl előttünk, az egiptologia fejlődésére mégis nem csekély befolyással voltak. Kirchernek érdemei tehát épen ezért nem kicsinylendők, mert ha más érdeme nem volna is — ő érdeklődést keltett az ügy iránt és másrészt roppant anyag-

^{*} Kircher Athanasius: *Oedipus Aegyptiacus*, Romae 1652—54. 3 rész, 4 kötetben.

halmazt gyűjtött össze. Az érdeklődés fokozódott, midőn az európai kabinetek a kelettel való összeköttetésüknél fogva több egiptomi régiség, többi között papirusztekercsek és hosszú hieroglif-feliratokkal ellátott szarkofágok birtokába jutottak.

A fölíratok megfejtését eleinte még az a körülmény is megnehezítette, hogy a tudósok között igen eltérők voltak a vélemények az iránt, hogy minő nyelven írták a hieroglif-folíratokat. Akadtak, akik a héber, chald, sőt a kínai nyelv segélyét vették igénybe. De a jelen század elején már mindinkább tért nyert az a nézet, hogy a régi egiptomiak nyelve a kopt, vagyis az egiptomi keresztények nyelvében maradt fenn. E nyelv tanulmányozása nagyon sokat segített a hieroglifszövegek magyarázásánál, sőt elmondhatjuk, hogy ennek segítségével az nem is lett volna lehetséges. A kopt nyelv nem azonos ugyan a régi egiptomiak nyelvével, de ahhoz igen hasonló, mert leánya annak s körülbelül olyan a viszony köztük, mint az olasz és latin között. Valamint a késő-kori latin köznyelv létezt adott az olasznak, úgy az egiptomi köznép nyelve a koptnak.

A régi egiptomi nyelv, mely fényes és kiterjedt irodalommal birt, Nagy Sándor kora óta mindinkább tért engedett a görög nyelv-

nek s a műveltek nyelve ez időtől fogva Egyiptomban általánosan a görög lett, de a nép beszélt tovább is atyái nyelvén. Hanem természetesen nem maradt meg a régi irodalmi nyelvvel való összeköttetés és azért bomlásnak indult e nyelv és régi alakjaiból sokat veszített, épen úgy, mint a latinból fejlődött olasz és a Hellász nyelvéből fejlődött új-görög nyelv.

Az ó-egiptomi nyelv ismerete a hieroglifek ismeretéhez volt kötve s miután ezeknek titkaiba későbbi időkben már csak a papok voltak beavatva, a kereszténység térfoglalásával a hieroglifek és az ó-egiptomi nyelv ismerete is feledékenységbe ment.* A kereszténység azonban, mely az igazság igéit minden népeknek s nemcsak a művelt osztályoknak, hanem az alacsonyaknak is hirdeti, az egiptomi közép nyelvét, vagyis az úgynevezett kopt (valószínűleg az «A e g y p t u s» megrövidítése) nyelvet vette pártfogásába és azt irodalmi nyelvvé

* Alexandriai Kelemen szerint az ő korában már nem tudták a hieroglifírást olvasni. Ez azonban csak a görög kultúra által erősen hellenizált Alsó-Egyiptomra vonatkozhatik; mert vannak adataink, melyek bizonyítják, hogy még a Kr. u. VII. században is voltak Felső-Egyiptom kolostoraiban szerzetesek, kik a hieroglifírást olvasták. L. Amélineau, *La Morale Egyptienne* quinze siècles avant notre ère. Paris. Introd. 7. l.

tette. A szentírást a hetven fordító görög szövege nyomán már valószínűleg a III. században Kr. u. ültették át eme nyelvbe. Ezenkívül még néhány theologikus, liturgikus, orvostani és misztikus tartalmú könyvet mutat föl e nyelv irodalma. A koptok a régi egiptomi írásmód mellőzésével a görög alfabet kissé átídomított betűit használták; csak ama hangok jelölésére, melyek a görög nyelvben hiányoztak, vettek át néhány jegyet a demotikus írásmódból.

Midőn Arábia félig vad törzsei az izlam fanatikus lelkesülségével előzőnlötték a Nilus völgyét, a hajdan virágzó egiptomi egyház fénye akkor már régen letűnt volt s helyét a monofizitizmus foglalta el. Ez nem birt annyi erővel, hogy védőbástyát emeljen a pusztító ár ellenében, mely fékezhetetlen erővel tört be Kelemen Origenes, remete szent Pál, szent Antal, és szent Athanáz hazájába, lerontva mindent, ami útjába esett, csak itt-ott kimélvén meg egy-egy emelkedettebb pontot. Egiptom lakóinak csak kicsiny része maradt hű atyái vallásához és őrizte meg egyszersmind atyái nyelvét is; a többiek vallásuk és nemzetiségük árán vállották meg veszélyeztetett életüket, Mohamed zászlója alá szegődtek és arabokká lettek. De a keresztények kisdéd

csapata sok üldöztetés, sanyargatás és nyomor közepette egy ezredéven át fönntartotta nemzeti nyelvét s noha a XVII. század óta a kopt nyelv megszűnt élő nyelv lenni, Isten dicsőségét még most is e nyelven zengedezik, ez lévén az egiptomi keresztények liturgikus nyelve, kik magukat most is koptoknak nevezik. Számuk jelenleg mintegy 600.000-re tehető, akik közül újabb időben mintegy 30.000, régi liturgiájuk megtartásával, a katolikus unióra tért vissza.

Ép abban az időben, midőn a kopt nyelv saját hazájában mint nemzeti nyelv haldoklófélben volt, lön az Európában ismeretessé és akadt ápolókra, amiben legnagyobb érdeme a Propagandának vagyon ; és csakis e nyelvnek ismerete tette később lehetővé a hieroglif föliratok lefordítását.

A hieroglifjegyek olvasása azonban előbb remélhető nem volt, míg az ismeretlen jegyekkel és nyelven irt föliratokat azoknak valami mellékelte fordításával egybevetni nem lehetett. Ilyen, a tudósok által várva-várt fölirat az 1798—1800-iki francia-egiptomi háború alkalmával került szerencsés véletlen által napfényre. Bonaparte tábornoknak nem sikerült ugyan Egiptomot a francia köztársaság számára véglegesen meghódítani, de katonái meg-

találták azt a kulcsot, melynek segélyével az ős Egiptomot és annak művelődési emlékeit a tudomány hódította meg magának. Midőn ugyanis 1799-ben Rosette (Rasid) erődítése céljából a St.-Julien-erődnél sáncokat ástak, Bouchard tüzérhadnagy háromféle fölirattal ellátott kőtáblára bukkant; ez a híres rosettei kő vagy kulcs, mely utóbb a francia csapatok kapitulációja alkalmával az angolok kezébe került s jelenleg a British Museum egyik nagybecsű kincsét képezi. E kőtábla fekete gránitból készült, sarkairól azonban jelentékenyebb darabok letöredezték. Fölületét háromféle, de egyforma terjedelmű szöveg foglalja el, az egyik hieroglifikus jegyekkel, a másik a közönséges egiptomi (demotikus) írásjegyekkel van írva, a harmadik pedig görög nyelven van szerkesztve. Ez utóbbi szöveg azonnal fölvilágosítást adott a kőtábla céljáról, ebből tudjuk ugyanis, hogy a rosettei kő szövege nem egyéb, mint a papoknak az a határozata, melynek értelmében Ptolemaeusz Epifanesznek elismerésül ama jótékonyágáért, melyet a papság és az egész ország irányában tanúsított, minden templomban a legfeltűnőbb helyen emlékszobor állítandó, mely a királyt abban a helyzetben ábrázolja, amint neki a szentély főistensége a kardot átnyújtja, mely őt

győzelemre segítse. Elrendelik továbbá, hogy a királynak, valamint szobrainak is, születése napján isteni tisztelet adassék s hogy e határozat kemény kőből készült táblára szent, honi (azaz a közönséges) és görög betűkkel följegyezve az ország minden első-, másod- és harmadrangú templomában fölállíttassék.*

A rosettei kő fölfedezése valóságos fordulópont az egiptologia történelmében. A hieroglifjegyek egy ideig megtartották ugyan még titokzatos természetüket, főképen azért, mert a tudós világ még mindig annak a nézetnek hódolt, hogy azok fogalmakat jelölnek; de a demotikus írásjegyek jelentését Sylvester de Sacy és a dán Akerblad fáradozásai folytán már néhány évvel a kő fölfedezése után megállapították.

E közben Philae szigetén is találtak két-nyelvű felirattal, t. i. hieroglif és görög fölirattal ellátott kőtáblát, melyen a Cleopatra név fordul elő; míg a rosettei kövön «Ptolemaeusz» neve olvasható. Alexandriai Kelemen útmutatása után rájöttek, hogy az egiptomi emlékeken a királyok nevei hosszúkás, kerülékalakú gyűrűbe vagy keretbe vannak

* L. G. Ebers, *Aegypten und die Bücher Moses'*. Leipzig. 1868. 6. l.

foglalva s így a két tábla hieroglif szövegében könnyű volt föltalálni a «Ptolemaeusz» és «Cleopatra» neveket s azok jegyeinek összevetéséből a hieroglif alfabet néhány jegyét meg lehetett határozni. Más emlékeken előforduló ismeretes nevek clemzéséből aztán sikerült még több ismeretlent meghatározni.

Az első, ki e módszert alkalmazni próbál-gatta, Young Tamás volt, aki nevezetesen a természettudományok terén jeles nevet vívott ki magának. Kísérletei azonban a hieroglifika terén nem vezettek teljes sikerre és pedig azért, mert ő a hieroglif írást nem betűírás-nak, hanem szótagírásnak tartotta. Csak bizonyos nemzeti sovinizmus volt az az angolok részéről, ha régebben Young Tamásnak vindikálták a hieroglifok megfejtésének dicsőségét. Jelenleg mindenki elismeri, hogy Young kísérletei más érdemmel nem bírnak, mint leg-főlebb annyival, hogy a közérdeklődést fokozták.*

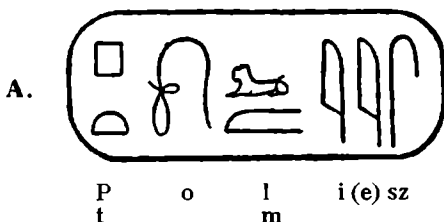
A sok hiú kísérlet után végre Champollion éles elméjének és fáradhatatlan szorgalmának sikerült a titok leplét fellebbenteni. Rövid élete

* Így maga az angol Le Page Renouf: Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion erläutert an der Religion der alten Aegypter. Deutsche autoris. Uebersetz. Leipzig. 1881. 12. l.

folyása alatt oly szolgálatot tett a tudománynak, mellyel kiérdemlette, hogy neve Columbus, Kopernik, Keppler, Newton, Cuvier és Lavoisier neve mellett emlittessék. Champollion János Ferenc született 1790. évben Figeac nevű helységben, nem messze Grenoble-tól. Ifjúkorában nagy hajlandóságot árult el a nyelvek tanulmányozására, főképen a keleti nyelveket művelte és a kopt nyelvben különösen kiképezte magát. Így kiképezve kezdett a nagy föladat megoldásához. Eleinte ugyan ő is ahhoz az általánosan elterjedt nézethez csatlakozott, hogy a hieroglifjegyek fogalmak jelölésére szolgálnak; de csakhamar belátta e nézetnek tarthatatlanságát.

Kutatásainak alapjául Champollion is, mint Young, a gyűrükbe foglalt tulajdonneveket vette föl, csak hogy ő azokat betűk szerint elemezte s elemzése sikerre vezetett. Legelőször is a rosettei kőtáblán előforduló Ptolemaeus és a philaei táblán levő Cleopatra név hieroglifikus átíratai szolgáltak neki kiindulási pontul arra, hogy a hieroglif alfabet néhány jegyét meghatározza. A görög szövegben előforduló két névnek ugyanis a hieroglif szövegben a következő két csoport felelt meg:*

* A hieroglifjegyek majd felülről lefelé, majd jobbról balra, majd balról jobbra olvasandók; a két utóbbi eset-

E két hieroglifcsoport összehasonlításánál szembeötlik, hogy azokban több egyenlő jegy foglaltatik, amint tényleg a Ptolemaeusz és Cleopatra neveknek öt betű, t. i. *p*, *t*, *l*, *e*, *o* közös alkotórésze. Ennélfogva világos volt, hogy a derékszögű egyenközény, mely az *A/* csoportban első helyen áll, a *B/* csoportban pedig az ötödiken, a *p* betűt jelöli, mely hasonlóan a Ptolemaeusz névnek első, Cleopatrának pedig ötödik betűjét képezi. Hasonló módon azonos az *A/* csoport harmadik és a

ben az olvasásra nézve az állatok ábrái irányadók, az olvasónak ugyanis mindig oly irányban kell haladnia, hogy az állatok ábráival szemközt legyen.

B/ csoport negyedik jegye, melyet Champollion meghajtott kocmányú virágnak tart, mások ellenben csomónak mondanak, ép úgy, mint a megfelelő nevekben a harmadik, illetve a negyedik helyen az «o» betű. Ez az alak tehát kétséggel az «o» hang jelölésére szolgál. Az oroszán az *A/* csoportban a negyedik, a *B/* csoportban pedig a második helyen áll, ép úgy, mint a megfelelő nevekben az «l» betű s így világossá lett, hogy ez az alak az «l» hangot jelöli. Az *A/* csoportban a hatodik és hetedik helyen egy sáslevél alakja látható s ugyanazzal találkozunk a *B/* csoport második helyén. Ez tehát — így vélte Champollion — nem más, mint a rövid és hosszú «e» hangnak jegye.* A *B/* csoportban továbbá a hatodik és kilencedik helyen a sas képével találkozunk, ép úgy, mint a Cleopatra névnek hatodik és kilencedik betűje *a*. S így ismét egy új jegynek jelentése lett nyilvánossá. Ezekből az ismert mennyiségekből most már könnyű volt a többi ismeretlen értékét is meghatározni. Miután ugyanis most már kétségbevonhatatlan volt, hogy az *A/* csoport Ptolemaeus, illetve Ptolmesz, a *B/* csoport pedig Cleopatra név-

* A kettős sáslevéllel rendszerint az *i* hangot írták át, az egiptomi nyelvben a zsidó jodnak megfelelőleg, eredetileg mássalhangzói jelleggel bírt.

nek átírata, az elsőben a második helyen előforduló félkör nem lehet más, mint «t».

Sajátszerűnek látszik, hogy a Cleopatra név utolsó jegye ugyanaz a félkör, s ez ehelyütt nem más, mint a nőnemű végzet, *at* vagy *t*.

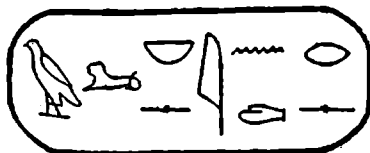
Az *A/* csoport ötödik helyén álló könyök ennél fogva nem lehet más, mint «m». A végső jegynek (Champollion szerint széktámla) «sz» hang jegyének kell lennie. Hasonlóan a *B/* csoportban a derékszögű háromszögnek «k», a hetedik jegynek: a kéznek, «t»; a nyolcadiknak: a száznak pedig «r» hangértékkel kell birnia.

A két hieroglifcsoport egybevetéséből kitűnik továbbá, hogy egy és ugyanannak a betűnek a jelölésére többféle jegy is szolgálhat, amint látjuk, hogy a «t» hangot majd a félkör, majd a kéz jegye fejezte ki. Champollion ennek okát is megmagyarázza. A kopt nyelvnek megfelelő szavaiból ugyanis arra a meggyőződésre jött, hogy minden hieroglifjegy, amennyiben az betűírásra szolgál, azt a betűhangot jelöli, mellyel a neki megfelelő szó kezdődik. Így pl. a sasnak kopt neve *achôm* s ennél fogva a sas ábrája az «a» betűt jelöli (helyesebben a héber alefnek felel meg); az oroszlán — koptul *laboi* — jegye «l-t», a kéz koptul «tót», megfelelő jegye «t» betűt jelent; a száj koptul «ro» jegye ugyanezen oknál fogva «r» betű értékével bir.

E két csoport segélyével már nem kevesebb, mint tizenegy hieroglifikus jegynek értékét meg lehetett határozni, amely jegyek tíz különböző betűnek jelölésmódjait képezik. Más gyűrűbe foglalt tulajdonnevek elemzése, amikre a Napoleon hadjárata alkalmával Egiptomban járt tudósok által kiadott kolosszális mű: «Description de l'Égypte» bő anyagot nyújtott, egyrészt a már meghatározott hieroglifjegyek értékét kétségbevonhatatlanná tették, másrészt pedig több és több új jegynek meghatározására szolgáltak.

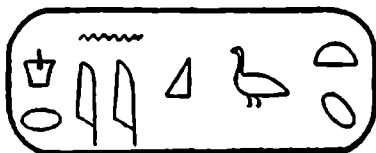
Igy például a következő csoportokban :

C.

A l k n r
 sz e t sz

D.

B n k c (t)
 r j

már több ismeretes jegyre akadunk. A *C*/ csoport ismeretes jegyei: A I. . e. tr. után bizonyos volt, hogy ez az «Alexandros» név átírata s így jegyeinek a következő hangértékek tulajdonítandók: Alkszentsz, tehát *c* csoportból ismét három hieroglifjegy értékét lehetett meghatározni. A csésze a «*k*» betű, a závár pedig az «*sz*» betű második alakjának bizonyult, míg a zögzugos vonal az «*n*» betűt jelzi.

A *D* csoportban ismerjük a második (*r*), harmadik (*n*), negyedik (*e* vagy *i*), ötödik (*k*) jegyeket, az utolsóról pedig tudjuk, hogy az a nőnemű végzet jele. Így tehát az egész csoport által jelzett név nem lehetett más, mint Brnike (*t*), vagyis Berenice (görögül Βερενίκη). Ezáltal ismét két eddig ismeretlen jegynek értéke derült ki.

Champollion ezen az úton tovább haladva, számos ily gyűrűbe foglalt hieroglifcsoportot vett elemzés alá s azokat, mint római császárok, Lagida-házbeli királyok, fáraók, városok és istenek neveit értelmezte. Ez az eljárás mód az ismeretes jelentésű hieroglifjegyek számát mindig szaporítá, úgyhogy már lassankint a köznevek is olvashatókká váltak s ennek folytán teljes bizonyosságra emelkedett az a nézet, hogy az ó-egiptomi nyelv kulcsa egyedül a kopt

nyelvben kereshető. Így a meghatározó jegyekből pl. következtetni lehetett, hogy az a jegycsoport, melynek megállapított hangzása, «erp», bort jelent; s ennek megfelelőleg a kopt nyelvben a bor neve szintén *erp*; hasonlóan a hieroglifikus «eh» szónak, melynek az utána rajzolt alakból következtetve, ökröt kellett jelentenie, a koptban megfelel a hasonló jelentésű «ehe» szó.

E fáradságos és nagy elmeélt igénylő kutatások alapján Champollion megállapította a hieroglifolvasás fő alapelveit s azokat 1824-ben megjelent s az egiptologia terén korszakot alkotó munkájában közzétette.* Egiptomban tett egyik utazása alkalmával ismereteit annyira bővítette, hogy halálakor, mely a tudomány nagy kárára 1832-ben, negyvenkét éves korában érte utol, a hieroglifek nyelvének grammatikáját, mely még mindig a legtökéletesebbek közé tartozik, örökségül hagyhatta kéziratban az utókornak. A francia kormány e becses ereklyét örököseitől megvette és Guizot közoktatásügyi miniszter azt Champollion Figeac, a megholt fivérének közreműködése mellett fényes kiállításban kiadatta. Ami a gőzerő alkalmazása a mechanikára, az volt a Cham-

* Précis du système hieroglyphique. Paris, 1824.

pollion által kitalált hieroglifolvasás az egiptológiára nézve. S valamint James Watt találmánya csak némi tökéletesítést tett kívánatossá; úgy Champollion hieroglifrendszere is csak kisebb jelentőségű helyreigazítást igényelt. Ő ugyanis a hieroglifjegyeket majd kizárólagosan alfabetikus jegyeknek s az ó-egiptomi nyelvet a kopttal majdnem azonosnak tekintette, aminek következménye az, hogy művében némi, utóbb helyreigazított tévedések foglaltatnak. De valamint a nagy skót mechanikus fölfedezésének köszönhető, hogy néhány évtized alatt az előbb egymástól távoleső s alig érintkező népek egymással sűrűen közlekedni kezdtek s úgyszólván szomszédokká lettek: ép úgy tették Champollion fölfedezései lehetővé számunkra, hogy az időknek elmosódó messze távolába visszatekinthetünk s az ő egiptomiakkal mintegy szellemben közlekedhetünk.

Eddig csupán a hieroglifjegyek egyik nemét, az alfabetikus értékű jegyeket taglaltuk, mint amelyek a megfejtés alapjául szolgáltak. Vannak azonban ezeken kívül más-nemű jegyek is ama 3000 kép között, melyek mint az állat- és növényvilág vagy különböző

eszközök ábrái, az obeliszek, templomfalak, emlékek és szent könyvek szövegében találhatók. Hogy az olvasó tisztább fogalmat szerezhesen magának a hieroglifrendszer természetéről, rövid vonásokban a többi, nem alfabetikus jegyek értékéről és szerepéről is kívánok szólni s azt hiszem, e tárgy annál is inkább érdekelt bennünket, mert a hieroglifjegyek különböző nemei az írás mesterségének főlátalását és fejlődését tükrözik vissza.

Az írás legáltalánosabb értelemben a gondolatnak maradandó látható jelekkel való kifejezése. Az által, hogy az írás látható jelekkel történik, különbözik a közönséges beszédétől; azáltal, hogy maradandó látható jeleket használ, különbözik a némák beszédétől s a taglejtéstől, mely a gondolatot csak futólagosan fejezi ki látható jelekkel. A jelek azonban melyek írásra használtatnak, kor és vidék szerint, nagyon különböznek. A gondolatnak látható jelekkel való jelzésénél két eljárás mód képzelhető, t. i. vagy a fogalmat magát állítják elő a látható jegyek, vagy pedig az annak jelölésére szolgáló szót.

Az írásnak első neme, melyben az írásjegyek a fogalmat közvetlenül állítják elő, részint ábrában szemléltetvén azt, részint — amennyiben az elvont fogalom — képlegesen, jelképek által

tüntetvén föl azt, fogalomírásnak neveztetik. Természetes, hogy e fogalomírás vagy ideografikus írás nincs nyelvhez kötve s azért azt megértheti a világ népe egyaránt, föltéve, hogy az ideografikus jegyek titkába be van avatva.

Ily írásmóddal bírnak pl. az amerikai indián törzsek. Ezek a jelölendő tárgyakat egyszerűen lerajzolják; de mivel az elvont fogalmak s igék rajz által le nem írhatók s legfőlebb jelképileg fejezhetők ki, az ily írásmód mindig bizonyos magyarázatra szorul s ennélfogva tökéletesnek nem mondható.

Az írásnak tökéletes neme csakis a hangírás, a fonetikus írásmód lehet, mely nem a fogalmat magát közvetlenül, hanem csupán a neki megfelelő szót jelöli. Ez azonban ismét háromféle módon eszközölhető, amennyiben az írásjegyek vagy mindjárt egész szót fejeznek ki, vagy csak egy szótagot, vagy a szók tulajdonképeni elemeit, a betűhangokat.

A hieroglifjegyek ez írásmódok mind-egyikét magukban foglalják, mert noha a hieroglifjegyek legnagyobb része csak egy hangot jelöl, úgyhogy ez írásmód lényegében betűírásnak tekintendő, akadunk mégis számos olyan jegyre is, melyek a szótagírás, szóírás, vagy fogalomírás rendszerébe tartoznak. A fogalomírás a hieroglifjegyek között elég bőven

van képviselve, amennyiben számos jegy létezik, mely a fogalmat ideografice jelöli, azaz vagy a megfelelő tárgyat ábrázolja, vagy pedig, ahol ez nem lehetséges, a megfelelő szót képlegesen fejezi ki. Ilyenek pl. (boltozat) = az ég; = az éjszaka; = a nap, mint égi test és időszak; = a hold; (félhold csillaggal) = hónap; három hullámvonal = víz; futó borjú s a víz jele = a szomjúság stb.* E jegyek kétségkívül az írás legősibb alakjának maradványai, ezek képezik a legelső kísérleteket, melyekkel az ember gondolatait marandó formába öltöztetni igyekezett.

Az elvont fogalmakat azonban minden szimbolizmus dacára is lehetetlenség lett volna mind ily módon jelölni; az egiptomiak tehát kényszerítve voltak oly jelekről gondoskodni, melyek a kifejezendő fogalommal semmi összeköttetésben nincsenek, hanem csak a megfelelő szót fejezik ki, képtalányszerűleg idézván annak hangjait egy-egy jegy által az olvasó emlékezetébe. Ennek a kifejezésmódnak bővebb alkalmazását az egiptomi nyelv számos homonimjai, azaz hasonló hangzású, de különböző jelentményű szavai tették lehetségessé. Van példa

* Maspero: *Histoire ancienne des peuples de l'orient*. Paris, 1893. 5. éd. 728. k. II.

rá, hogy az egiptomi nyelvben ugyanannak a szónak öt egészen különböző jelentménye van. Így pl. e szó *nofer* vagy *nefer* (koptban *nofre*) jelenthet lantot, jóságot vagy jót. Az egiptomi tehát, ha *nefer*-t akart írni, a lant alakját rajzolta le s e jegy most már nem a lantot magát fejezte ki, hanem csak a *nefer* szót, melynek jelentményét a contextus határozza meg. Innen van, hogy a parallel szövegben az egyik helyen a lant alakja áll, a másikon pedig *nfr* (a magánhangzókat az egiptomiak rendszerint nem írták ki) betűk jegyei a jóság fogalmának jelölésére. Hasonló módon a ház képe később nemcsak a házat magát jelentette, hanem a háznak egiptomi neve «*per*» levén, egyáltalán a «*per*» szótagot; a kos, melynek egiptomi neve «*bá*» és «*szer*», ugyanezen szótagokat is jelölhette. Sőt vannak összetett jelek is, melyek a szónak hangjait egészen úgy fejezik ki, mint a mi képtalányaink. Így a lazurkőnek egiptomi neve *kheszdeb* s ez a szó a hieroglifjegyekben gyakran malacot huzó ember alakjával van kiírva, azért, mert húzni az egiptomi nyelvben: *khesz*, malac pedig: *deb*. Ily írásmód azonban tökéletesen keresztülvihető és használható csak oly nyelvben volt, amely, mint a kínai, csupa egytagú szókból áll és a ragozást nem ismeri. Az egiptomiak, hogy a kinaitól nagyon külön-

bőző nyelvüknek szavait kifejezhessék, kénytelenek voltak megelégedni azzal, hogy az ábrázolt tárgynak csak kezdő szótagját olvasták le s így keletkezett a szótagos írás, melynek szintén nem csekély szerepe van a hieroglifjegyek között.

Ennek egyszerűsítése azután az volt, hogy az ábrázolt tárgy megfelelő szavának csakis első betűjét olvasták, mert míg pl. az oroszlan (laboi) előbb a «*la*» szótagot, a bagoly (muladzs) a «*mu*» szótagot jelentette, addig később ugyanez alakok csak az *l* és *m* betűk jelölésére szolgáltak. Ide vonatkozó példákat már a tulajdonnevek hieroglifjegyeinek fejtegetésénél láttunk.

A leggyakrabban előforduló hieroglifbetűk hangértékét a túloldali tábla tünteti föl.

Ezekon kívül azonban van a hieroglifjegyek közt még egy más neme az írásjegyeknek, melyek az olvasásnál nem hangzanak, hanem csak a jelölt fogalom közelebbi meghatározására szolgálnak s azért ezeket determinatív vagy határozó jegyeknek is nevezik. Eme jegyek alkalmazását az egiptomi nyelv sok homonim szava tette szükségessé. Ezek vagy különösek vagy általánosak. Különösek azok, amelyek a hangjaiban kiírt fogalmat ideografice jelzik, úgyhogy gyakran a tárgynak rajza van a hiero-

1. = a (A).	13. = német <i>ch</i>
<i>Bach</i> -ban.
2. = j (J).	14. } = sz.
3. = ā (Y).	15. }
4. = u; v.	16. = s.
5. = b.	17. = k.
6. = p.	18. = k (P).
7. = f.	19. = g.
8. = m.	20. = t (T).
9. = n.	21. = angol <i>th</i> .
10. = r; l.	22. = d (D).
11. = h.	23. = cz (Z).
12. = z, vagy
német <i>ch</i>
<i>ich</i> -ben.	24. } = i.
	25. }

glifikus betűjegyek után téve. Így az M Sz H U betűk jegyei után, melyek *emszahu*-nak olvasandók és a mely szó krokodilt jelent, még a krokodil maga is le van rajzolva. Máskor azonban a determinatív jegyek csak általánosságban az előbb már betűk által kiírt fogalom nemét fejezik ki. Ilyenek az úgynevezett faji jelzők, mint az emlős állatok nevei után álló jegy, mely a négylábú állat hátsó részét ábrázolja; hasonlóképen a növények neveit a fa ábrája követi, a madarakét ludé, a folyadékokéit korsóé stb. Sőt még az igék után is alkalmaztak határozó jegyeket. Emberalakot, mely kezét száján tartja, használtak mindama igék után, melyek a száj és gondolkozótehetség működésére vonatkoznak. Kardot tartó kéz pedig az erőszakot, erőkifejtést jelentő igéket határozza meg.

A hieroglifek kivitele azonban nagyon különböző. Míg a monumentális föliratokon az ábrák gondosan és hű utánzással vannak kiállítva, részint vésett munkával, részint színekben ki-festve; addig a szent könyvek szövegei csupán a tárgy körrajzát adják. Ez körrajzokban adott jegyek egyszerűsítéséből keletkezett a hieratikus írásmód, melynek legrégibb alkalmazása egészen a Kr. e. 3-ik évezredbe vihető vissza. Itt a hieroglifjegyek már konvencionális betűjegyekké váltak és azoknak eredeti alakja

csak szorgos összehasonlítás útján ismerhető föl. A Kr. e. VIII. században divatba jött demotikus írásmód még tovább ment és a hieroglifjegyek ábráit vonalakká redukálta. A bagoly képe a hieroglif-írásmódban az «m» betűt jelöli. Ebből a hieratikus írásmódban oly alak lett, amelyben már alig ismerünk az eredetire; a demotikus írásmódban pedig e jegy hármasszámalakú betűvé változott. A három jegy összefüggő voltát átmeneti alakok bizonyítják.

A sémi népek, nevezetesen a főniciaiak és zsidók az egiptomiaktól tanulták az írás mesterségét, csak hogy ezek azt még annyiban egyszerűsítették, hogy minden betű előállítására a sok közül csak egy ábrát választottak; míg az egiptomiak egy betű jelölésére számos alakot használtak, melyek nevei azonban mindig a megfelelő betűvel kezdődnek, addig a főniciaiknál minden mássalhangzónak jelölésére csak egy tárgynak meglehetősen eltorzított alakja alkalmaztatott. Ez volt az ábécé kezdete.

*

E kitérés után, melyet a hieroglifjegyek eredete s az egiptomi írásmód rendszerének fejtegetése kedvéért, a tárgy érdeke és fontossága iránt való tekintetből tettünk, térjünk át ismét az egiptologia fejlődésének további ismeretetésére. Champollion hagyatéka méltó utódokra

szállt, kik az általa hátrahagyott kincset — a hieroglifek ismeretét — nem hagyták holt kincs gyanánt heverni. A világ összes művelt nemzeteinek tudósai hatványozott buzgalommal versenyeztek abban, hogy az ős Egiptomnak arcáról félrelebbentsék a fátyolt, mely azt eddig befödé. Champollionnak közvetlen utódai Franciaországban Lenormant Károly és L' Hôte Nestor valának; Olaszországban Salvolini, Ungarelli, Rosellini; kevéssel későbben Németalföldön Leemans, Angolországban Osburn, Birch és Hincks; Németországban pedig Seyffart, Uhlemann és Lepsius fáradoztak a nagy föladat megoldásában. Az általuk alapított iskolák csakhamar virágzásnak indultak és fáradozásaik folytán az egiptologia félszázad alatt bámulatos haladást tön. Ez iskolákból azután számosan kerültek ki, kik az egiptologia terén fényes nevet vívtak ki maguknak. Ujabb időben fő képviselői e tudományágnak Franciaországban: Emmanuel de Rougé, Mariette, Chabas, Devéria, Lefébure, Pierret, Jaques de Rougé, Grebaut, Naville, Amélineau; Németországban: Brugsch, Dümichen, Lauth, Ebers, Stern, Erman, Wiedemann; Németalföldön: Pleyte; Norvégiában: Lieblein; Angolországban: Goodwin, Le Page Renouf, W. Budge, Flinders Petrie; hazánkban: Mahler Ede; Olaszország-

ban: Lanzzone, Rossi és E. Schiaparelli; Ausztriában: Reinisch és Bergmann; Oroszországban Golénischeff és Lemm.

E férfiak fáradozásai folytán az egiptologia méltán tekintélyes helyet vívott ki magának a tudományok közt s manap már nem szabad bizalmatlansággal viseltetnünk annak vívmányai irányában. Dacára a nehézségeknek, melyekkel az egiptologusoknak meg kelle küzdeniök, munkájuk sikere fényes, az egiptologia biztos alapon áll. A világ minden országának egiptologusai ugyanazok az elvek szerint járnak el; a kairói, pétervári, berlini vagy párizsi tudósok fordításai legfőlebb lényegtelen pontokban térhetnek el egymástól és épen azért nem túloznak egy híres egiptologus szavai, ki ama reményének ad kifejezést, hogy néhány év múlva az egiptologus a történelmi és irodalmi szövegek fordításánál ép oly biztossággal járhat el, mint a latin filologus Cicero és Livius fordításánál.

S ha még akadtak, kik az egiptologia vívmányait számalommal és vállvonogatva megmosolyogták, kiknek nem nagy bizalmuk volt az egiptologia mesterei által nyújtott szövegfordításokhoz, azt hivén, hogy a hieroglifjegyek értelmezése csupán csak találgatás: még ezek is kénytelenek voltak egy újabb hieroglifírási

emlék felfödözése után kételyük alaptalanságáról meggyőződni. Ez a Lepsius által 1867-ben Tanisz (Szoan) romjai közt talált, háromnyelvű fölirattal ellátott kőtábla, mely a kanopusi határozat neve alatt ismeretes. Eddigelé az egiptologusok hierogliffejtegetései és fordításai majdnem kizárólag egynyelvű szövegek alapján készültek, mert a rosette-i kőtábla e tekintetben a tulajdonneveken kívül nem sok anyagot nyújtott az összehasonlításra, minthogy azon a hieroglif-szövegnek eleje, a görög szövegnek pedig vége hiányos. Végre azonban a taniszi tábla alkalmat nyújtott arra, hogy az ügyes kombinációk útján nyert eredményt ellenőrizhessük az által, hogy egy eléggé terjedelmes hieroglif-szöveget egykorú görög fordításával egész terjedelmében összehasonlíthatunk. S ez összehasonlításból kitűnt, hogy a hieroglifek magyarázatában eddig követett rendszer tökéletesen helyes, mert a taniszi táblából az egiptologia ujat már alig tanult. Az eddig megállapított elvek szerint a hieroglif-szöveget épen úgy kellett volna fordítanunk, amint az a taniszi kő görög szövegében lefordítva van. A benne előforduló szavakat és a grammatikai formákat az egiptologusok már előbb épen úgy magyarázták, amint ezt a görög szövegben magyarázva találták.

A taniszi fölírat fölfedezésével, úgymond Erman — jelenleg az egiptologia tanára a berlini egyetemen — az egiptologia első korszaka, mely a fölíratok megfejtésével foglalkozott, befejezését nyerte. Ma már nem vesződünk megfejtésekkel, ma olvassuk az egiptomi szöveget, ép úgy, mint egyéb, nehezebb keleti nyelveken szerkesztett szövegeket.*

Nem csekély azoknak a szövegeknek a száma, amelyek már az egiptologusok boncoló kése alá kerültek; de még nagyobb azoké, amelyek még elolvasásra és megfejtésre várnak; mert a világtörténelem alig képes fölmutatni népet, melynek irodalmi tevékenysége nagyobb lett volna, mint az egiptomié. Az írásra fölhasznált anyag pedig, valamint Egiptom száraz éghajlata és a Szahara homokja, mely alá temetve voltak, ez irodalmi emlékeket jobban megőrizték, mint bárhol másutt megvédve voltak. Míg másutt azok az emlékek esnek a romlás veszedelmébe, melyeket a gondos emberi kéz nem óv meg az idő és elemek viszontagságai ellen és elő nem von a feledés sirjából; addig Egiptomban a feledés és a természet elemei mentettek meg sokat a romboló emberi kezek

* Erman: Aegypten und aegyptisches Leben im Alterthum. Tübingen, 1885. 17. l.

elől, noha még több az, amit ezek elpusztítottak. E szerencsés természeti viszonyoknak köszönhető, hogy ama sok viszontagság, rombolás és dúlás dacára, melyet ez országban a betörő győztes ellenségek elkövettek, mégis lépten-nyomon találunk irodalmi emlékeket.

Minden irodalmi emlékek között első helyen említendők ama hatalmas foliánsok, melyeket az óriási templomoknak hieroglifjegyekkel teleírt falai és oszlopai képeznek. Továbbá a sírkamrák, szobrok, obeliszkok, sírkövek, koporsók, oltárok is mindmegannyi vaskos kötelek, mert ezeknek minden szabad helyét föliratokkal látták el az egiptomiak. A Nilusvölgy lakói mintegy büszkélkedve abban a találmányukban, melynek segélyével képesek voltak gondolataikat és viselt dolgaikat megörökíteni, nem mulasztottak el fölhasználni egy alkalmat sem, mely erre kínálkozott.

Igy lőn Egiptom maga mintegy sűrűen teleírt óriási könyvvé. S hogy mennyi van írva e könyvnek csak egy-egy lapjára s hogy mennyi irodalmi anyag foglaltatik csak egy-egy épületkolosszuson, arról fogalmunk lesz, ha meggondoljuk, hogy Mariette Bey a denderai templom falainak jelentékenyebb föliratait lemásolván, azok nem kevesebb, mint négy hatalmas fólio-kötetet tettek ki; de ha minden egyes

főíratot le akart volna másolni — úgymond — e munka több évet vett volna igénybe. Ezóta még Dümichen közölt újabb kalászatot a denderai templom főírataiból, mely szintén vaskos kötetet tesz ki, anélkül, hogy a Mariette által kiadott szövegek e munkában helyet foglalnának. Joggal mondhatta Ebers már mintegy negyven év előtt, hogyha mindazokat a főíratokat, melyek Tanisztól Abuszimbelig a templomok és sírkamrák falain találhatók, lemásolnók, e másolatok füzetekben összegyűjtve oly nagy tömeget tennének ki, minőt a világ legnagyobb könyvtárai sem volnának képesek befogadni.* Pedig azóta még igen sok, Ebers előtt akkor még ismeretlen szöveg került napfényre. Rengeteg tehát az irodalmi anyag, mely Egiptom nyilvános épületein összegyűlt. Évezredek gyűjteménye ez, mert a legrégibb főíratok kelte a Kr. e. negyedik évezredbe tehető.

De Egiptom népe vallásos érzelmeinek kifakadásait és viselt dolgainak emlékezetét nemcsak sziklafalakra, kőtáblákra és nyilvános épületek falaira véste és festette, hanem gondolatait és eszméit azonkívül számos papyrusztekercsen örökítette meg. Az egiptomiak nemcsak az írásjelek föltalálásában előzték meg a

* Ebers : *Aegypt. u. d. Bücher Moses*. Leipzig, 1868. 12. 1.

többi népeket, hanem abban is, hogy a legalkalmasabb könyvanyagot ők tudták először készíteni. A papirusz-sás (*Cyperus papyrus*) szalmájából oly jeles anyagot készítettek, hogy velük e tekintetben az ó-kor egyik nemzete sem volt képes versenyezni. Az egyiptomi papirusz keresett volt az egész ó-kori világban s e kitűnő anyag és Egyiptom száraz levegője tette lehetségessé, hogy több ezer éves papirusz-tekerceket birunk. A Lepsius-féle papirusz-töredékek korát ugyanis 4500 évre teszik. Nem sokkal ifjabb a Prisse-féle papirusz, mely jelenleg a Louvre birtokában van s melyet a világ legrégebbi könyvének tarthatunk. Leírták pedig ezt a XII. egyiptomi dinasztia idejében, vagyis körülbelül Kr. e. a XX. században (Ábrahám korában); eredetije azonban még régebbi és Sznefru fáraó idejéből (III. dinasztia csaknem 3000 évvel Kr. e.) keltezhető. Némely papirusz-tekercek bámulatos terjedelműek; így a Harris-féle 48 méter hosszúsággal bir.

Ily körülmények közt Egyiptomban az irodalom hamar nagy virágzásnak indulhatott. S valóban amily buzgalommal jegyezték föl mindent az egyiptomiak, ép oly szenvedéllyel gyűjtötték a könyveket. A fáraók udvarában már a történelmi korszak első pitymallatával könyvtárak

állottak fönn, amelyeknek felügyelete királyi tisztviselőkre volt bízva. A Gizeh melletti sírok közt akadtak ilyen tisztviselőnek nyughelyére, ki a VI. dinasztia idejében, vagyis körülbelül a Kr. e. XXV. században élt. Azonkívül minden nevezetes templomnak volt könyvtára. Csakis az egiptomiak e nagyon kiterjedt irodalmi működéséből magyarázható meg, hogy a Ptolemaeusz-házból származó királyok az általuk alapított alexandriai könyvtárba néhány év alatt 400.000 papirusz-tekerceset gyűjthettek össze.

Amit e könyvtárak magukban foglaltak, azt az arab invázió mind tönkretette, hacsak az épületek romjai egyet-mást el nem temettek s így a megsemmisülés ellen nem biztosítottak. Amit mi a régi Egiptom irodalmi emlékeiből birunk, azt leginkább a már említett kő- és falfőliratoknak, azonkívül a síroknak és múmiáknak köszönhetjük. Az egiptomiak ugyanis papirusz-tekerceseket is szoktak halottjaik mellé a sírba tenni, még pedig nagy gonddal a holttestet légmentesen körülzáró burok alá rejtven azokat és egyrészt épen e körülménynek tulajdonítandó azoknak épségben fönmaradása.

Természetesen, csalatkoznék az, aki azt hinné, hogy az egiptomi irodalmi emlékek mind a klasszicitás jellegével birnak. Ép az a körül-

mény, hogy az egiptomiak mindent írásba foglaltak, hozta magával, hogy az írott emlékek mindenre, még a legközönségesebb dolgokra is kiterjeszkednek. Reánk nézve azonban még ezek a dolgok is érdekesek, mert ezek engednek bepillantást az egiptomiak minden viszonyaiba, szokásaiba, állami és családi életébe.

A tulajdonképeni irodalom pedig az egiptomiaknál a tudományok és művészetek minden ágaira kiterjeszkedik. Vannak történelmi, csillagászati, orvosi, költészeti tartalmú papiruszaink és fölírataink. A túlnyomó többséget azonban a vallási irodalom teszi, amit természetesnek fogunk találni az egiptomiaknál, kiknél a vallásos érzület a társadalom minden rétegét átjárta.

Az enemű emlékek között pedig legnevezetesebb ama vallási kodex, melynek többekévéssé tökéletes példányát majd minden mumiánál megtaláljuk. A legtökéletesebb a turini 15 méter hosszú papirusz, melyet először Lepsius adott ki s fordított le; * s e tudós után közönségesen a «Halottak könyve» (Todtenbuch) elnevezés alatt ismeretes eme kodex, noha a francia egiptológusok jobbadán a

* Das Todtenbuch der Aegypter nach dem hieroglyphischen Papyrus in Turin, mit einem Vorwort zum ersten Male herausgegeben von R. Lepsius. Leipzig, 1842.

Champollion által használatba hozott elnevezést: «Halottas szerkönyv» (Rituel funéraire) használják. A «Halottas könyv» nem egységes egész, hanem különböző időkből származó imák, himnuszok és magikus formulák gyűjteménye, melyek főképp a lélek jövőendő sorsára vonatkoznak s innen van, hogy a különböző időkből származó muniák mellett más-más szövegű kodexeket találunk. Vannak bizonyos szakaszok, melyek csak a régi példányokban fordulnak elő, míg mások újabbkori gyártmányoknak bizonyulnak. A híres turini papirusz, mely I. Pszamtik idejéből való (XXVI. dinasztia, VII. században Kr. e.), 165. szakaszra van osztva. Ezek közül egyes fejezelek rövidebb s egyszerűbb alakban már a XI. dinasztia korából származó szarkofágokon előfordulnak; * a 130-ik fejezet magának a szövegnek, talán nem egészen megbízható állítása szerint, Usaphais fáraó idejéből, a 64. fejezet pedig Menkera (a piramis-építő Mykerinos) idejéből származik. Újabb időben több oly szakaszt is találtak, mely a turini kodexben hiányzik.** Az úgynevezett

* L. R. Lepsius. *Älteste Texte des Todtenbuchs nach Sarkophagen des altaegyptischen Reichs im Berliner Museum.* Berlin, 1867.

** A halottak könyvének legtökéletesebb szövegét legújában Naville Ede állította össze ily cím alatt: *Das*

halottak könyvén kívül még egyéb, a túlvilági dolgokra vonatkozó szent könyvek is léteztek, mindezek mintegy túlvilági Baedeker akartak lenni, mely az elhúnytnak az ő túlvilági sorsáról hasznos útbaigazításokat kíván adni.

Az egiptomi vallásos költészetnek, úgy régiség, mint emelkedettség tekintetében legbecsebb darabjai a himnuszok. Ilyenekre nem ritkán a templomfalak föliratai közt akadunk, úgyszintén ama lapos kőoszlopokon (sztélé), melyeket az egiptomiak a sirokban elhelyezni szoktak. Legnagyobb részüket azonban vallásos vagy magikus jellegű papiruszokban találjuk. A világ legrégebbi könyve, a Prisse-féle papirusz pedig erkölcsstani traktátus, melynek szerzője Ptah-hotep, a legelső dinasztia korában élt.

Történelmi tekintetben nevezetese az Anastasy-féle (I—VII.) papiruszok, melyek a leydeni múzeumban őriztetnek, úgyszintén a turini hieratikus király-papirusz, mely több egiptomi dinasztia s ezek közt nevezetesen a hikszozdinasztia királyainak névsorát adja.

Egiptomban a költészet is talált művelőkre. Ennek fénykora az egiptomi nagy királyoknak, a Ramesszidáknak korába esik. E korból bir-

aegyptische Todtenbuch der 18—20. Dynastie, aus verschiedenen Urkunden zusammengestellt u. herausgegeben von Ed. Naville. Berlin, 1886.

juk az egiptomiak legrégibb hőskölteményét, amely II. Ramszesz királynak a khéták (heteu-sok) elleni háborúban végbevitt tetteit énekli meg. Ez eposz, amely körülbelül oly hosszú, mint az Iliász egy éneke, Pentaur költőnek műve, ki azt két évvel a kheta háború után írta. E mű, úgy látszik, igen kedvelt volt az egiptomiaknál és nagy hírnek örvendett. Szövege több templomnak és palotának falait ékíti, nevezetesen a karnaki és luxori (a régi Theba helyén) templomok falait is; a papirusz-tekercekre írt példányok száma is jelentékeny.* Dacára annak, hogy az udvari költőnek főcélja e hőskölteményben az uralkodó dicsőítése volt, mégis számos emelkedettebb helyet találunk benne, melyek valódi költői vénára mutatnak s nyelvezete valóban művészinek mondható, még a fordításban is, noha a régi keleti nyelvek bájait modern nyelvű fordításainkban hiven kifejezni teljesen lehetetlen. Formájára nézve e költemény a parallelizmusok által a Szentírás költészetére emlékeztet.

Hogy mily kifejlődött volt az egiptomiak műérzéke, kitűnik abból, hogy Kr. e. a XIII. szá-

* Fordította Em. de Rougé, Recueil des travaux relatifs à la philologie et à l'archéologie égyptiennes et assyriennes, I. p. 1886. — L. Fr. Lenormant, Die Anfänge der Cultur. Autoris. Übersetzung. Jena, 1875. I. Bd. 195. I. kk.

zadban megvolt náluk a műbírálat, a kritika. Egy eme korszakból való papirusz ugyanis műbírálatot tartalmaz valamely költői műről s a bírálat hangjából kivehető, hogy a kritikusok akkor sem voltak kiméletesek. A bírálat alá vett költeményt kritikusunk nagyhangú szólamok halmazának mondja; megrójjá benne továbbá, hogy leírásaiban nincs költői valószínűség s nevezetesen, hogy a cselekmény színhelyének leírása elárulja, hogy a költő azt soha sem látta. A hibák részletezése után végül kimondja a kritikus lesújtó ítéletét, mely szerint a szerző nem ért a költészethez s oly munkába kapott, mely erejét túlszárnyalja; gondolatai köznapiak s az egész költemény zűrzavaros.* Ebből láthatjuk, hogy az egiptomiak is hasonló kritikai szabályokat követtek, mint mi s hogy részben már a technikus kifejezések is a mieinkhez hasonlóak.

Az egiptomi irodalom jelentékeny ágát képezte továbbá még a költői elbeszélés, amennyiben több olyan művet hagytak hátra, melyek leginkább a modern regényekhez vagy novellákhoz hasonlítanak. Igaz ugyan, hogy ezekben a nagyszerű és csodálatos nagy szerepet játszik,

* Brugsch, Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen 553—561. l.

de másrészt a köznapi életből vett részleteket és vonásokat is tartalmaznak s ennél fogva mint valamely korrajz, élénk világosságot derítenek az egyiptomiak magán és családi életére. Legnevezetesebbek ezek közül a *Két fivér* cím alatt ismeretes rege, melyre még többször fogunk hivatkozni. Ez az Orbiney-féle papiruszon foglaltatik és a XIX. dinasztiaiból, vagyis Mózes korából származik, ilyenek továbbá még a *Kijelölt (praedestinált) fejedelem*, a XX. dinasztia idejéből; a legrégebbek a XII. dinasztia idejéből (Ábrahám korából) valók, mint: *Sinuhit kalandjai*, *A hajótörés* stb.

II. FEJEZET.

Isten a világ teremtmője.

*Kezdetben teremté Isten a
mennyt és a földet. Gen. 1, 1.*

A naturalisztikus bölcsélet elnélete a monotheizmus eredetéről. — Animizmus. — Az ősök kultusza. — Fétiszizmus. — Az egiptomiak ősvallása. — Az egiptomi emlékek eredeti monotheizmust tételeznek föl. — Himnusz Ammon-Ra Istenhez. — Imák Ammonhoz. — Az egiptomi pantheon a szimbolizmus szülöttje.

A pogány népek kozmogoniája, amint azt a klasszikus írók följegyzéseiből ismerjük, magán hordozza a pantheizmus bélyegét. A világ alkotója (Demiurgos) mellett ott találjuk az öröktől fogva létező anyagot (ύλη); sőt a görög theogonia még az isteneket is az öröktől fogva létező kaoszból származtatja.

Éles ellentétben van e fölfogással a Genézis egyszerű de magasztos tana a világ teremtéséről. Azt mondja erre az a vallásbölcséleti iskola, amely akár a pozitivizmus, evolucionizmus, racionalizmus vagy naturalizmus alapelveit követve, isteni kinyilatkoztatást semmiféle alakban el nem fogad, hogy a Szentírás teremtéstana csak egy későbbi kor bölcséleti reflexiója.

ból származhatott, míg szerinte a pogány kozmogoniák pantheisztikus fölfogása az öntudatra ébredő emberi elme első kísérletét képezi a lét kérdésének megoldása körül.

Az újabbkori naturalizmus megalapítója, Hume David (1711—1776.) volt az, aki föllállította ama tételt, hogy a monotheizmus a politeizmusból fejlődött. «Észszerűen nem tehetjük föl — így okoskodik Hume — hogy az emberek előbb palotákban laktak s csak azután kunyhókban és sátrakban, vagy hogy a mértant tanulmányozták, mielőtt még földműveléssel foglalkoztak volna; de ép oly kevésbé állíthatjuk, hogy az istenséget előbb mindentudó, mindenható és mindenütt jelenlevő tiszta szellemnek ismerték, mielőtt azt ugyan hatalmas, de mégis véges, emberi szenvedélyekkel és vágyakkal, tagokkal és szervekkel bíró lénynek tekintették. Az ész ugyanis fokozatosan emelkedik az alsóbbrendűről a felsőbbrendű képzetekhez».* E tétel a természetfölötti kinyilatkoztatás tagadásának következménye. Ha nincs isteni kinyilatkoztatás, akkor valóban azt kellene föltételeznünk, hogy az istenségről való fogalom és a valláserkölcsei tanok ép oly foko-

* D. Hume, *Natural History of Religion*. *Philosophical Works* London, IV. 420. l.

zatos egymásutánban fejlődtek, mint azt a többi ismeretágaknál tapasztaljuk.

A Hume által megvetett alapon tovább haladt a francia enciklopedisták által népszerűsített vallásbölcselet. Ebben az irányban különösen De Brosses és Dupuis fejtettek ki nagyobb-mérvű irodalmi tevékenységet. Az utóbbi író főlelevenítette Lucretiusnak azt a tanát, hogy a félelem és rettegés volt szülője az isteneknek. Jelen századunkban pedig a pozitivista bölcselet karolta föl a vallás természetes fejlődésének eszméjét. Emez iskolának képviselői mind meg-egyeznek abban, hogy szerintük az emberiség őállapota a természetes vadság volt s hogy ennél fogva az Isten s a valláserkölcsi tanok ismerete fokozatos fejlődésnek gyümölcsei, ám-bár a vallás eredetét különböző módon igye-keznek megmagyarázni és pedig oly hatá-rozottsággal s oly körülményesen írják le annak keletkezését és fokozatos fejlődését, mintha csak maguk is ott lettek volna, midőn az ember a vallást «föltalálta!» Így pl. Müller Miksa azt vitatja, hogy a nap szemlélete volt az, mi az emberben a végtelenség s ennek kapcsán a végtelen lény eszméjét fölkeltette. E fényes csillagzat jótékony, termékenyítő hatása, annak folyton ismétlődő fölkelése és lenyugvása a vad állapotban élő ősembert

bámulatra ragadták s azt a gondolatot keltették föl benne, hogy e csodálatos égitestben titokzatos természetfölötti erő rejlik — s ez volt csirája a végtelen lény eszméjének. Később az ember a többi természeti tűneményeket is ily titokzatos lények működésére vezette vissza s minthogy ezek jólétének vagy szerencsétlenségének kútforrásai lehettek, azt hitte, hogy azokat megkérlelnie szükséges, hogy jóindulatukat biztosítsa. Ily alapon magyarázza meg Müller Miksa a természeti erők istenítését s ezt tartja minden vallás alapjának, úgyhogy nem kételkedik kimondani, hogy manap már nincsen tudományosan képzett teológus (!?), aki nem volna meggyőződve arról, hogy a zsidó monotheizmust polytheizmus előzte meg.*

Mások — a többi között Tiele** — az úgynevezett animizmusban találják a vallás ősalakját. Az ember, úgy vélekednek, az őt körülvevő természetet személyesítette, minden tárgyba egy-egy lelket beleképzelt, mert csak így tudott számot adni a természetben minde-

* M. Müller, Vorlesungen über den Ursprung und die Entwicklung der Religion. Strassburg, 1885. 150. v. ö. u. o. 299. l.

** Tiele, Manuel de l'histoire des Religions. Traduit du hollandais par M. Vernes. Paris, 1881. és Geschiedenis van den Godsdienst in de Oudheid. Amsterdam, 1891. 5. és 6. l.

nütt uralkodó mozgásról s miután az ember az elemek uralmának ellentállani gyakran nem képes, e szellemeket felsőbb lényeknek tekintette, melyek előtt hódolattal meg kell hajolnia s azokat, ha irányában kedvezők, segítségül kell hívnia, ha pedig veszedelmethozók, ártalmatlanná kell tennie. Ez vezette volna az embert egy felsőbb lény ismeretére.

Vannak, kik H. Spencer után az ősök kultuszából származtatják az Isten és a vallás eszméjét. Spencer az ősök kultuszát az álmokból származtatja. Azt hiszi, hogy a vad állapotban élő ember elhunyt őseit álmában látta s ezeknek természetfölötti létet tulajdonítván, irántuk bizonyos félelemteljes tisztelettel viseltetett. Az ember azután arra a gondolatra jött, hogy az elköltözött szellemek az őt körülvevő természeti tárgyakban lakoznak, így történt, hogy ama tisztelet, melynek tárgyai eredetileg az ősök voltak, most a természeti tárgyak felé irányult. Ez lett volna a fétisimadás eredete. Miután az emberben a természetfölötti lények eszméje fölkelte, így fűzi tovább a pozitívista bölcselő okoskodását, a természet erőit is személyesíteni kezdte és e személyesített természeti erők, mint fölötté uralkodó szellemek iránt, nagyobb fokú tiszteletet tanúsított; ezek voltak az első istenek, ez volt a politheizmus

eredete. Bölcséleti absztrakció folytán azonban az istenített természeti erők mindinkább elvont fogalmakká lőnek és magasabb egységbe foglaltattak össze, ami azután a monotheizmusra vezetett.

Bár a pogány népek vallásaiban úgy az animizmusnak, mint a fétisimádásnak és az ősök kultuszának kisebb-nagyobb rész jutott, lélektani és logikai szempontból mégis tarthatatlan az a nézet, hogy ezek lettek volna a vallásnak kezdetleges formái, mert sehogy sem magyarázható meg, hogy mikép jutott az ember ama gondolatra, hogy akár elköltözött őseinek, akár a természeti tárgyakkal s erőknek természetfölötti létet tulajdonítson, hacsak az ember már azelőtt nem birt a természetfölötti lény ismeretével. Az ember nem isteníthet semmit, hacsak már előzetesen nem bir az istenség fogalmával.

Egyébként Isten és a vallás eszméjének jelzett származtatása minden történeti alapot nélkülöz. Századunk a keleti népek régi szent könyveit a százados por és a titokzatosság leple alól napvilágra hozta s amennyiben ezek az emberiség őshagyományának maradványait magukban foglalják, azok nyomán az ókori népek vallásos gondolkozásmódjának és eszméinek fejlődéséről többé-kevésbé határozott képet

alkothatunk. Így tehát főképp az ókori kultúrnépek vallásos irodalmi emlékeiből várhatjuk ama kérdés megoldását, hogy minő lehetett az emberiség ősi, eredeti vallása. Ez volna az igazi pozitivistá eljárás, mely nem előre megállapított sémák szerint konstruálja a maga tetszése szerint a történelmi fejlődést, hanem adatok nyomán állapítja meg a tényeket. Természetesen, minél régebbiek a vallásos irodalom termékei, annál nyomósabbak a belőlük merített érvek. Régiség tekintetében azonban egy nép irodalma sem vetélkedhetik Egiptommal s azért annak, aki a vallási eszmék eredetét és fejlődését történelmi alapon akarja kutatni, először is Egiptom ősi emlékeinek tanuságát kell kihallgatnia. Az egiptomi irodalom e tekintetben páratlan becsű és fontosságú; mert míg az indusok, perzsák s más keleti pogány népek vallásos irodalmánál csak nagy fáradsággal s a kritikai élelmesség teljes igénybevétele mellett vagyunk képesek kiválasztani az eredetit, az ősrégit a későbbi idők termékeitől s mindemellett még számos kételynek van helye, mert itt a kutatás alapjául szolgáló legrégebbi okmányok is alig haladják felül az ezeréves kort; addig Egiptomban csaknem minden irodalmi terméknek eredetéig mehetünk vissza, számos ősrégi iratnak autografját birjuk; még a pa-

pirusztekercek között is találhatók olyanok, melyek 4000—4500 éves korral dicsekedhetnek, a kőbe vésett fõliratok között pedig még régebbiek is vannak.

E körülmény teszi lehetségessé, hogy Egyiptomban a vallásos érzület nyilatkozatait minden árnyalatában lépésről-lépésre követhetjük.

S ime e téren is az a rendkívüliség lep meg bennünket, amely mindent, minek Egyiptom hazája, többé-kevésbbé jellemez. Az egyiptomi vallásnak az emlékek alapján való tanulmányozása oly eredményre vezetett, melyet akárhol inkább várhattunk volna, mint Egyiptomban. Ki is hitte volna, hogy Egyiptomban, hol az istenek serege oly számot ért el, hogy még a görög és római írók is gúnyolódtak Mizraim fiainak mindent istenítő vallásrendszere fölött,* hogy ott, hol nemcsak a nap, hold és csillagok, hanem mindennemű állatok és növények is tiszteletben részesültek, hol a pogányság minden

* Juvenalis satyr. XV.:

Quis nescit... qualla demens

Aegyptus portenta colat? Crocodilon adorat

Pars haec; illa pavet saturam serpentibus ibin.

Effigies sacri nitet aurea cercopitheci,

Dimidio magicae resonant ubi Memnone chordae

Atque vetus Thebe centum jacet obruta portis.

Hic coeruleos, hic piscem fluminis, illic

Oppida tota canem venerantur, nemo Dianam.

neme: politheizmus, pantheizmus, természet-imádás, csillagimádás, állat- és fétisimádás a legnagyobb virágzásban volt, hogy ugyanazon a földön, ugyane népnek legrégibb emlékein a vallásos érzület oly nyilatkozataival is találkozunk, melyek arról tesznek tanúságot, hogy e népnek ősei a legrégibb történeti időktől fogva az istenségnek oly tiszta fogalmával bírtak, hogy őket oly magasztos valláserkölcsei eszmék lelkesítették, minőket pogány népnél egyebüttl nem találunk.

Az egiptomiak vallása.

Az egiptomi pantheon azelőtt — midőn azt csak a klasszikus írók leírásából ismerték — az istenek seregével és bizarr alakjaival valószínűs utvesztőt képezett, melyben irányt veszve, elbódult a kutató; de jelenleg az ó-egiptomi emlékek vezérfonala mellett már e labirint középpontján lévő szentélyig juthatunk s e szentélyben legnagyobb meglepetésünkre az egy és személyes Isten trónusát, a világ mindenható alkotójának, bölcs kormányzójának és igazságos bírájának fönséges és imádandó alakját szemlélhetjük.

Egiptom vallásának tanulmányozásánál mindenekelőtt az a sajátságos körülmény vonja magára figyelmünket, hogy abban két oly

világnézet van összeelegyítve, amelyek egymással homlokegyenest ellentétben állanak. Az ó-egiptomi emlékek ugyanis egyrésztől határozottan kiemelik az istenség egységes és személyes voltát, másrészt pedig több istenség nevét említik és panthesztikus világnézetre vallanak.

E sajátos paradoxont több tudós úgy vélte megmagyarázhatni, hogy Egiptomban kétféle vallást tételeztek föl; az egyik a népé lett volna — az úgynevezett exoterikus vallás — amely tele érzékies fölfogással, számos Istent és mithuszt ismert; a másik pedig, az úgynevezett ezoterikus vallás, a papok tulajdona lett volna. Azt tartják ugyanis, hogy a papok bölcséleti reflexiók által az egy istenség és tisztább vallási eszmék ismeretére fölemelkedtek, de ebbe a magasabb vallási titokba csak saját kasztjuk tagjait avatták be, de nem törődtek vele, hogy a nép tovább is megmaradjon a maga vallásos együgyűségében és ragaszkodjék babonás szokásaihoz.

Aki csak néhány ó-egiptomi vallásos tartalmú szöveget olvasott, azonnal belátja ez elméletnek az alaptalanságát, mert e szövegek legnagyobbrészt maguk is nem az egyik vagy másik fölfogásnak tolmácsolói, hanem mindkettőé együttesen. A bekezdésben legünnepé-

lyesebb kontesztációját találjuk annak, hogy csak egy, önmagától létező, örök és változhatatlan Isten van s alig néhány sorral alább már több istenségnek nevét olvassuk és a nap vagy természetistenítéskifejezésével találkozunk.

E tüneményt csak úgy tudjuk megmagyarázni, ha föltételezzük, hogy az egiptomi vallásrendszer mintegy a két egymással ellentétes világnézetnek harctere; majd a monotheizmus fönséges eszméi vesznek erőt a kebleken, majd ismét a pantheisztikus természetistenítés kerekedik felül. Kérdés tárgya csak az lehet, hogy melyik világnézet az eredeti, az ősrégi s melyik a későbbi; melyik nyer napról-napra tért s melyik kénytelen helyet engedni s mindinkább háttérbe szorulni?

E kérdésre pedig az ó-egiptomi emlékek teljesen határozott választ adnak; ezek ugyanis összhangzólag arról tanuskodnak, hogy a monotheisztikus világnézet a legrégebb időben nyilatkozott legtisztábban és leghatározottabb alakban, míg később — midőn különben Egiptom hatalmának és művelődésének legfényesebb korát élte — e világnézet mindinkább elmosódik, az egy és személyes Isten ismerete mindinkább határozatlanabb alakot ölt s helyet enged a pantheisztikus világ- és természetimádásnak.

A legrégebb emlékek a legfőbb lényt gyakran egyszerűen Nutar-nak, azaz Istennek nevezik. Ez az istenségnek elvont, minden mithologikus színezettől ment és minden látható megjelenítéstől eltekintő szemlélete.*

Nutar az egiptomiak nyelvén tulajdonnév is, meg köznév is, de lehet még melléknév is; annyit is tehet, mint az *Isten*,** annyit is, mint *isten*, *istenség*, vagy pedig melléknévképen *isten*i. Nutar, miként a latin *deus*, görög *theosz* nem mithologikus alak, hanem az absztrakt istenségnek, az önmagától való tisztán szellemi lénynek a kifejezése, neki azért sem temploma, sem külső kultusza nem volt, sem

* L. H. Brugsch, Religion und Mythologie der alten Aegypter nach den Denkmälern. Leipzig, 1884. I. Hälfte. 90. l.: Es ist eine schon längst erkannte und durch eine Menge von Beispielen erwiesene Thatsache, dass in den ägyptischen Inschriften häufig mitten in dem Gewirr der mythologischen Redensarten, das entsprechende Wort für Gott in Verbindungen erscheint, welche ihrem ganzen Zusammenhange nach jede Vorstellung und Erinnerung an ein mythologisches Wesen vollständig ausschliessen. Die zahlreichen Fälle, in welchen mit aller Klarheit und Deutlichkeit des Verständnisses der Aegypter von Gott spricht, oder sich an Gott wendet, erwecken den Glauben, als sei bereits in den frühesten Zeiten der ägyptischen Geschichte der eine, namenlose, unerfassliche, ewige Gott in seiner höchsten Reinheit von den Bewohnern des Nilthales bekannt und verehrt worden.

** Ily jelentményben fönnmaradt e szó még a kopt nyelvben is, melyben *nuti* = Isten.

bálványképe nem akadott az egyiptomi pantheon változatos és bizarr alakjai között.

Annál nagyobb azonban ama szövegek száma, melyek Istenről szólva, minden más mithologikus istenség megemlítését mellőzve, egyszerűen csak a Nutar nevet használják. Így pl. a világ legrégebb könyve, a Prisse-féle papirusz, mely Ptah-hotep egyiptomi bölcs erkölcsi intelmeit tartalmazza, soha sem beszél istenekről, sem mithologikus istenekről, hanem mindig csak Isten (Nutar) nevét említi. E négyezeréves papirusz azonban nem autográf, hanem másolat régibb eredeti után, tulajdonképeni szerzője Ptah-hotep Kr. e. 2900 körüli korszakban élt s még e bölcs is régibb hagyományokra hivatkozik irataiban.

Ptah-hotep erkölcsi oktatásai fölötté érdekesek, mert arról tesznek tanúságot, hogy Egiptom őskorában a valláserkölcsi eszmék és nézetek sokkal emelkedettebbek s tisztábbak voltak, mint a későbbi korszakban. Az egyiptomi Salamon példabeszédei között a következőket olvassuk: «A kevélyt megalázza az Isten, aki kútfeje az ő erejének. Ha bölcs vagy, neveld fiadat úgy, hogy az Istent szeresse. Az engedetlenség pedig Isten gyűlölete»* stb. Szóval

* L. Chabas, le plus ancien livre du monde. Revue archéol. 1858. 1—25. l. — Le Page-Renouf, Vorlesungen

Ptah-hotep iratai Nutar-t, a legfőbb lényt úgy tüntetik elő, mint tisztán szellemi lényt, egyedüli és minden mithologikus színezetet nélkülöző Istent, ki a világ teremője és fönttartója, teremtményeinek gondviselője, ki az erényekben kedvét leli, a bűnt utálja, a jókat megjutalmazza, a gonoszokat megbünteti. Hasonló fölfogással találkozunk Khonszu-hotep papnak morális traktatusában, mely ugyan már a thébai korszakból (Kr. e. XV. századból) való. Ennek axiomái is mindig csak Istenről (Nutar) beszélnek s a mithologikus istenségeket soha sem említik. Ez axiomák némelyike elég emelkedett erkölcsi érzékről tanuskodik. Így pl. a többi között így elnílkedik: «Az Isten szentélye utálja a lármás ünnepségeket; ha hozzá szerető szívvel esedezel tilokzatos szavakban, meghallgatja szavaidat, teljesíti kérelmedet és elfogadja áldozatodat».*

Az egiptomiak különben a fő istenséget még több más konkrét név alatt is tisztelték. Ptah, Ammon, Ra, Oziris, Knep stb. tulajdonképen csak különböző helyi elnevezései és szemléltetései egy és ugyanannak a legfőbb lénynek.

über Ursprung und Entwicklung der Religion, erläutert an der Religion der alten Aegypter, aut. Uebers. Leipzig, 1881. 95. l. Brugsch Rel. u. Mythol. 91. l.

* Amélineau La morale égyptienne 37. l.

«Az egiptomi pantheonnak különféle személyiségei — úgymond a nagynevű egiptologus, Pierret — az istenségnek különböző szerepeit és működéseit fejezik ki, úgy azonban, hogy az istenség mindezekben az alakokban, bármily számosak és alacsonyak legyenek is, megtartja azonosságát és attributumainak összességét.»*

Mind e körülmény kétségtelenné teszi, hogy az ó-egiptomi vallás alapját az emberiség őshagyományából merített monotheizmusképezte, ebből alakult, vagyis helyesebben mondva ez fajult el politheizmussá. Az egiptomiak vallásában van valami olyasféle is, amit Müller Miksa henotheizmusnak nevez, az az átmeneti stádium a monotheizmus és politheizmus között, mely több istent ismer, de azért mindegyiket egyedülinek nevezi. De az egiptomiak vallási emlékei kimutatják azt is, hogy a henotheizmus átmenet volt a monotheizmusból a politheizmusba, nem pedig, mint a híres szanszkrit filologus véli, a politheizmusból a monotheizmusba. Egiptomban ezt az átalakulást a pan-

* Pierret, Le Panthéon égyptien. Paris, 1881. Introd. VII. Hasonlóképp Flinders Petrie: The Religion of Ancient Egypt. 1906. 4. l. «What we actually find is... monotheism is the first stage traceable in theology» és u. o. 5. l. Whenever we can trace back polytheism to its earliest stages we find that it results from combinations of monotheism».

theisztikus világnézet befolyása mellett főképp két körülmény hozta létre, Egiptom politikai egyesítése és az egiptomiak szimbolikája.

Egiptom a legrégibb időben sok apró fejedelemségből állott, midőn ezek egy állammá, népeik egy néppé tömörültek, az istenségnek vidékek szerint némileg különböző megjelenítéseit egy rendszerbe foglalták, de ahelyett, hogy a különböző alakokat az ős típusra visszavezették volna, azokat inkább egymás mellé vagy pedig egymás fölé s alá helyezték. De azért Mizraim fiai még nem felejtették el egészen, hogy a különböző nevek és megjelenítések egy s ugyanarra a lényre vonatkoznak, ami abból tűnik ki, hogy két vagy több istenségnek nevét kombinálták, mint pl. Ammon-Ra, Ammon-Ra-Harmakhi, Ozirisz-Ra, Ptah-Szokar-Ozirisz-Ra stb. alakokban. Annyit tesz ez, hogy a thebai Ammon, heliopoliszi Ra, stb. csak egy lénynek más-más neve.

A következőkben csak röviden akarjuk az egiptomi pantheonnak néhány főbb alakját vizsgálatunk tárgyává tenni, hogy azok összehasonlítása által egységes eredetük annál élenebbben szemünk elé állíthatassék.

Az ősi Memfis (egiptomi néven Mennefer, azaz Jólak) városában a legfőbb lényt Ptah néven tisztelték. Ez istenségben főképen a

teremtő, világotalkotó Isten van föltüntetve. Ezt már neve is mutatja, mert Ptah annyit tesz, mint «Alkotó».* S ugyane jelentménnyel bir rendes mellékneve is Totunen vagy Tanen.** Ez értelemben dicsőíti Ptah istenséget egy jelenleg a berlini múzeumban őrzött emlékkő a következő szavakkal: «Egyedüli nem teremtett teremtője az égnek és földnek, Isten, ki önmagától lett Istenné és önmagától létezik». Költőileg, ámbár anthropomorfisztikus alakban írja le a világnak teremtését egy régi himnusz, melyben ezeket olvassuk: «Ptah ereje emelte föl a vizeket az ég fölé (v. ö. Gen. 1, 7. És erősséget alkota Isten és elválasztá a vizeket, melyek az erősség alatt valának, azoktól, melyek az erősség fölött valának), feje fölött vagyon az ég, lábai alatt pedig az alvilág; szájának bömbölése hangzik a viharban, minden ami létezik, kezeinek műve; orrából veszi eredetét a levegő, a víz pedig szájából». És Ptah

* E törzsből *P t h*, mely közös birtoka a sémi és egip-tomi nyelveknek s «nyitni» meg «alkotni» jelentőséggel bir, az előbbi jelentményben főkép a sémi nyelvekben használatos, a kopt nyelv pedig csak az utóbbi jelentményében ismeri. Pôth vagy phôth a kopt nyelvben a. m. alkotni vagy alakító, pl. alakító művész, szobrász, ércöntő stb. v. ö. Brugsch. Rel. u. Myth. 85. l.

** Tiele, History of Egyptian Religion. London, 1882. 91. l.

istennek, mint Teremtőnek a kultusza visszanyul a legrégibb időbe, Hat-ke-ptah szentélyében, ott, ahol később Memfisz emelkedett a legrégibb időktől fogva tisztelték ezt az alkotót; Ptah volt az, ki a világ összes lényeit alkotta és alkotja, azért tisztelték őt a művészek és mesteremberek is védnökük gyanánt.* Szóval az ősi Memfisz istene kétségkívül a világtól különböző személyes Isten, kit nem tekinthetünk pusztán a természeti erők, vagy pedig a nap személyesítőjének. Ptah a természetnek és az egiptomiak által különben isteni rangra emelt napnak teremője. Kétségtelenné tesz ez a régibb föliratok, melyek egyike így szól: «Ő (Ptah) a kezdetek atyja, aki a napnak és holdnak csiráját tereinté».** Ezenkívül Ptah még az igazságosság istene, «ki az embereknek üdvös törvényeket ad»*** s az alvilág istene, ki az elhunytak lelkeit összegyűjti.

Ugyanazon legfőbb Istent Thebában Ammon vagy Amun, On-Heliopoliszban Ra név alatt tisztelték. E két istenség, vagy mondjuk inkább az istenségnek e kétféle megjelenítése, igen közel áll egymáshoz. Innen van, hogy a kettő

* Erman, Die aegyptische Religion. Berlin, 1905. 19. l.

** Brugsch, Geschichte Aegyptens unter den Pharaonen Leipzig, 1877. 30. l.

*** Brugsch, Reiseberichte 87. l.

gyakran tényleg egy lénné olvad s mint ilyen, Ammon-Ra név alatt ismeretes. Valóban sajátos képződménye az eszméknek, az egy Isten eszméjéből Thebában Ammon, Onban Ra származott s e kétféle fölfogásmód később ismét egyesül; olyan ez, mintha egy forrás kétfelé szakad, ágai egy darabig más-más irányt vesznek, ezek vizei különböző földrégeken keresztül haladva, különböző szint és ízt nyernek, de azután csak ismét találkozhatnak s egymással összeelegyednek.

Ammon vagy Amun neve annyit jelent, mint: «az elrejtett, a láthatatlan».* Ra ellenben a napnak neve, de ha e szó etimologikus jelentményét vesszük tekintetbe, beláthatjuk, hogy nem az istenség veszi nevét a naptól, hanem a nap az istenséglől, mert a *ra* törzs annyit jelent, mint: «készíteni, tenni, alkotni».** Ra tehát, etimológiáját tekintve, egy jelentőségű Ptah-val, t. i. az alkotó, teremő istenségnek neve. Ha tehát Ra istenséget napistennek mondják, ez oly értelemben veendő, hogy az egyiptomiak fölfogása szerint a nap a teremő Istennek szimboluma vagy pedig lakóhelye, amint e fölfogásmód még Plutarch idejében is fön-

* Brugsch, Rel. u. Myth. 87. l.

** Így *ra* a kopt nyelvben a. m. cselekvés (actio) s egyszersmind a *nomen actionis* képzésére szolgáló előrag.

maradt, ez író ugyanis a Ra-kultuszról így nyilatkozik: «Az egiptomiak a napot a jótékony hatalom testének és a csak ésszel fölfogható lény látható alakjának tartják».* A régibb emlékek pedig Ra-t elrejtett lénynek nevezik, melynek alakja ismeretlen,** vagy pedig a naphoz hasonlónak mondják.*** Egy turini papirusz (a XX. din. idejéből), mely Ra és Izisz legendáját tartalmazza, így szól Ra istenről: «A fönséges Isten, ki önmagát alkotta, teremője az égnek és földnek, az élet lehelletének, az isteneknek, embereknek, vadaknak és barmoknak, csúszó-mászó állatoknak, madaraknak és halaknak; emberek és istenek királya, ki előtt a századok órák, kinek sok a neve, kit senki sem ismer».† Máskor megint a föliratok a napot a szkarabeuszból jelképezett istenség szemének mondják. Ra tehát nem lehet a nap, mint az isteneszmének alapja, hanem a pantheisztikus világnézet befolyása alatt a nappal azonosított istenségnek tekintendő.

Ammon és Ra, vagy összehívve Ammon-Ra,

* Plutarch, De Is. et Osir. c. 51. 52.

** R. Lepsius, Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. Berlin. 1849. — 1858. VI. k. CXX. t. 66—77.

*** Karnaki fölirat. I. Brugsch, Reiseber. 139. l.

† A. Wiedemann, Religion of the Ancient Egyptians. London, 1897. 54. l.

különben ép úgy, mint Plah, a személyes és egységes Isten minden tulajdonaival bir. Ő az istenek feje, a nagy Isten; az égnek, földnek, alvilágnak, a víznek s hegyeknek ura; ő az istenek atyja, ki önönmagát alkotta, az alkotások kezdete, aki maga nem alkottatott».*
«Ő a Főnséges Isten, ki az igazságból él.»**

A főistenséget — legyen neve Ammon, Ra vagy Ammon-Ra stb. — az egiptomiak nemcsak a világ teremtőjének, hanem egyszersmind a világ fönttartójának, kormányzójának, teremtményei gondviselőjének is tartották, kitűnik ez az egiptomiak himnuszaiból és imáiból, melyekből néhányat itt mutatványul közlünk.

Himnusz Ammon-Ra Istenhez.

(A XX. dinasztia idejéből — Kr. e. XI—XII. századból — származó papiruszon, jelenleg a kairói múzeumban.)

Hálaadás legyen neked mindeneknek alkotója,
Te ki egyes-egyedüli vagy számos kezekkel,
Ki ébren vagy, midőn örködöl az alvók fölött,
Hogy alkotmányaid javát keressed.

Oh Ammon, mindeneknek fönttartója,
Tum és Horus*** a láthatáron,
Téged magasztalnak minden szavaikban!
Üdv neked, mert köztünk lakozol!
Imádás neked, mert minket teremtettél!

* Lepsius, Denkmäler IV. 30.

** Louvre A. 68. sz. a. emlékkövön. l. Pierret, Le Panthéon Égyptien. 97. l.

*** A felkelő és lenyugvó nap.

Hálaadás legyen neked egész nyájadtól;
 Udvözöljön téged minden ország
 Az egek magasságaig, s a föld egész szélében
 S a ienger mélységeig,
 Az istenek imádják Főnségedet,
 S magasztalják szellemedet, mely őket létre hozta,
 Örvendezve alkotójuk jövetelénél,
 S kiáltanak: Jövel békében
 Az Istenek atyáinak atyja,
 Ki fölemeled az eget és tartod a földet.

Minden dolgok Alkotója s minden lények
 Teremtője,
 Uralkodó, kié az élet, jólét és egészség, az
 istenek Feje!
 Imádjuk szellemedet, mivel te vagy Alkotónk,
 Teremtényeid vagyunk, mert te nemzettél
 bennünket.
 Magasztalunk téged, mivelhogy köztünk lakozol.

Hálaadás legyen neked, mindeneknek Teremtője,
 Az igazság ura s az istenek atyja,
 Ki az embereket alkottad,
 Az állatok teremtője s a gabona ura,
 Ki a mező állatai számára eleséget adsz.*

Pentaur híres époszában II. Ramszesznek imáját olvassuk, melyet a veszedelemben forgó fáraó a harc közepette Ammonhoz intéz. A költő a következő szavakat adja a nagy király szájába:

* Wiedemann, Religion of the Anc. Egypt. 111. l.

Ki vagy te Atyám, Ammon?
Megfeledezhetik-e az atya fiáról?
Bizonyyára borzasztó sors vár arra, aki akaratod-
nak ellene áll.
De áldott az, ki téged ismer, mert cselekedeteid
a te szeretetteljes szivedből származnak.
Téged hivlak segélyül, oh én atyám, Ammon!
Tekints reám a sok nép közepette, te ismeretlen!
Minden nép ellenem szövetezett,
S én egyedül állok! senki sincs velem.
Harcosaim, kiknek száma oly nagy, elhagyának
engem,
S lovasaim közül egyik sem jött felém;
Midőn kiálték, senki sem hallgatott szavamra.
De azt hiszem, hogy Ammon számomra többet
ér, mint százezer lovas és tízezer flú és testvér,
Még ha ezek mindnyájan körülöttem lennének
csoportosulva.
Sok embernek műve semmi előtted,
Ammon győzedelmeskedni fog fölöttük!

Még emelkedettebb hangulat nyilvánul egy igaztalanul üldözöttnek imájában, melynek eredetije a British Museum papiruszainak egyikén foglaltatik. A mindenkitől elhagyatott a mindentudó és mindenható Istentől kér és remél vigaszt és segélyt és így kiált föl Ammonhoz: «Te vagy az, ki kenyeret adsz annak, aki abban szűkölködik s te nem engeded elveszni azokat, akik neked szolgálnak, én uram, én védelmem! Ismerem hatalmát, védelme erős.

Senki sem hatalmas, hanem csak ő. Ammon erős, ő kész a válaszra és teljesíti annak óhaját, aki hozzá fordul.»*

Tumról (a lenyugvó nap istenéről) pedig a Halottak könyvében ezt olvassuk: «Az istenek teremője a létezők alkotója, ki az isteneket létrehozta, önmagától való, az élet ura, ki új erőt ad az isteneknek».

Ha e szövegeket olvassuk, melyek Ptah-t, Ammont és Ra-t egyaránt egyedüli, mindenható, mindentudó Istennek nevezik, azt kell kérdeznünk, mi különbség van tehát ez istenségek között? Nem egy s ugyanannak a legfőbb lénynek különböző nevei-e ezek? Igen, ez istenségek az egiptomiak fölfogása szerint lényegükben azonosak, csak külső megjelenítésükben különbözök, mindegyik az egyedüli Istennek más és más szimboluma.

Ugyanez mondható az egiptomi pantheon egyéb alakjairól is. Ezek között jelentékeny szerepe van még Ozirisznak. Ozirisz egyike az egiptomi pantheon legrégibb és legsajátságosabb alakjainak, amelyben az isteneszme fokozatos elhomályosulását tanulmányozhatjuk. Ozirisz eleinte a mindenható Isten képviselője, az ég és föld teremője, kinek állandó jelzője:

* Le Page-Renouf, i. m. 211. és k. l.

«Az örökkévalóság Ura, az élet királya». Ozirisznek ez eredeti jelentőségéről tanuskodik neve is, melynek az emlékeken gyakran előforduló legegyszerűbb alakja «*Uszr*» és «*Szra*» annyit jelent, mint erős, hatalmas vagy fejedelem.* A bővített alak *Usz-ar* vagy *Usz-iri*, sőt később *Usz-ra* pedig annyit jelent, mint: «*A szemgolyó ereje*», vagy «*A nap ereje*». Ami kétséggkívül a mithologiai értelmezés eredménye. Ozirisznek rendes mellékneve: «*Unnefer*», pedig annyit tesz, mint «*jóságos lény*». Ozirisz tehát nemcsak a hatalmas, hanem egyszersmind a jóságos Isten, a legfőbb jó.

Később azonban Ozirisz összeolvad Ra-val; ő az isteni lény, mely a napban kinyilatkoztatja magát, amiért a nap lelkének nevezik őt az emlékek. Mint napisten, Ozirisz nőül birja Iziszt,** a hold istennőjét. Végre Ozirisz még emberi alakot is ölt s mint félisten, Egiptom királyi székét foglalja el; de másrészt ismét a Nilus istenévé lesz, Izisz pedig a föld istennőjévé válik.

A teremtő Istenségnek egyéb megjelenítései még Knef vagy Num és Su. Knef vagy Num

* Brugsch, Rel. u. Myth. d. alt. Aegypt. 81. l.

** Izisz egiptomi nyelven *Uszr*-t vagy *Usz*-t, *Uszr*-Ozirisz nőnemű alakja. Brugsch, Rel. u. Myth. 83. l.

tulajdonképen annyit tesz, mint szellem.* Benne tehát Egiptom népe az istenséget mint tiszta szellemet tisztelte: «ki az eget felül, a földet pedig alul helyezte el» és «ki a vizek fölött uralkodik». Ha Knef-Numnak e kettős szerepét figyelembe vesszük, önkénytelenül is eszünkbe jutnak a szentírás e szavai: «Az Isten lelke (רוח אלהים) lebeg vala a vizek fölött. (Gen. 1. 2.) Su pedig az emlékek szerint: «elválasztá az eget a földtől ő fölemelte az eget s két kezével föntartja». Különben Num-ot Anunnal, Sut pedig Rával azonosítják, tehát ezek is csak ugyanazon istennek különböző nevei és alakjai.

De vannak az egiptomi pantheonnak oly alakjai is, melyek már nem a teremő személyes Isten képét tükrözik vissza. Ezek vagy a természet-istenítő pantheisztikus világnézet szülöttjei, vagy a szimbolizmus alkotásai. A pantheizmus folytán lett istenítve az őszanyag, a csillagok, a föld, Nilus stb., szimbolizmus által pedig az állatok. Az őszanyagot az istennők — az úgynevezett nagy anyák — személyesítik, kik, bár számuk nagy, mégis csak

* Így értelmezték már e nevet Plutarch (de Is. et Osir. c. 26.) és Diodor (I. 12.). Champollion az ó-egiptomi nf (kopt nef, nibe) törzsből származtatja, melynek jelentése «fűni» (v. ő. πνεῦμα).

egy dolognak különböző elnevezései. Baszt, Neith, Izisz, Hathor, Tefnut stb., mindnyájan az ég urnőinek neveztetnek s mindnyájan az összes természet személyesítései. Némely szövegek ezeknek is örök létet tulajdonítanak, mint a főistennek, más szövegek ellenben csak a főisten teremtményeinek tekintik őket.

Miután az istenségek száma Egiptomban a helyi kultuszok egyesítése által már jelentékeny összeget ért el s ezekhez még a természet, nap, hold, föld, csillagok istenített alakjai járultak, végül a szimbolizmus, vagyis az isteni tulajdonságoknak jelképes szemléltetése a pantheisztikus világnézet által befolyásolva és ferde irányba terelve, oly elemet hozott az egiptomi pantheonba, mely idővel az istenszémének teljes elhomályosulását vonta maga után. Az egiptomi kultusz eme legvisszatartóbb eleme, az állatimádás, a rosszul fölfogott szimbolizmusnak szörnyszülöttje.

A jelképes kifejezés mód, az elvont eszmék személyesítése mintegy nemzeti géniuszát képezi az egiptomi népnek. A hieroglif írásmód jó részét szintén a szimbolizmus képezi s ugyane nemzeti sajátság nyilvánul a művészetek minden ágában. Ezzel — vagy mint Pierret igen találóan nevezi, a hieroglifizmus — találkozunk lépten-nyomon az egiptomi

kultuszban is; s ebből és pedig csakis ebből, magyarázható meg e kultusz legvisszatartóbb részének, az állatimádásnak eredete; mert az ó-egiptomi emlékek tanuskodnak amellett, hogy az állatimádás nem volt az egiptomi vallás kezdetleges alakja — amint ezt az animisztikus elmélet vitatja — hanem hogy e kultuszforma az egiptomi vallásrendszernek legkésőbbi képződménye. Maga Tiele, a leydeni egyetemen az összehasonlító vallástudomány tanára s az animisztikus elmélet fő előharcosa, kénytelen beismerni, hogy az állatimádás Egiptomban folyton növekvőben volt, mindig nagyobb tért hódított, ahelyett, hogy háttérbe szorult volna.* Még határozottabban nyilatkozik Breasted, aki egiptomi történetében arra a konklúzióra jut, hogy az állatkultusz Egiptomban már csak egy későbbi dekadens kor szellemi produktuma.**

Az állatkultusz ez oknál fogva nem az istenszme kezdetleges stádiuma, hanem inkább annak elfajulása volt. Az egiptomi emlékek több világos példáját mutatják ama fokozatos sülyedésnek, mely az állatok imádására vezetett. Eleinte az állatok csak szimbolumai valá-

* Dr. C. P. Tiele, *History of the Egyptian Religion*. Transl. from the Dutch. London, 1882. 101. l. k.

** Breasted, *A history of Egypt*. London, 1906. 60. l.

nak az istenségnek, később az ő neki szentelt állatokká lőnek — s végül már az állatokat tekintették isteneknek. Valamint az egiptomi költők hőseiket oroszlánoknak, tigriseknek, sakáloknak stb.* nevezték s ezekkel, a mai fogalmak szerint nem épen hizelgő kifejezés-módokkal, hőseiknek kiváló bátorságát jelképezték, úgy tett az egiptomi nép is, midőn az istenség tulajdonságait, működését érzékiteni kívánta, az állatvilághoz fordult szimbolumokért s bár ez érzékités a modern izlés követelményeinek nem felel meg, de a szellemességet tőle elvitatni nem lehet.

Igy pl. Ptah istennek jelképe a szkarabeusz (ganajturó, *Ateuchus sacer*) volt és pedig a következő szimbolizmusnál fogva. Midőn az egiptomiak azt akarták mondani, hogy Ptah, a világot alkotó Isten, önmagától való lény, ezt így fejezték ki: «ő petéjét önmaga alkotta». A szkarabeuszból pedig azt hitték Mizraim fiai, hogy e bogár maga készíti petéit, mert azt tartották, hogy az a golyó, melyet e bogár trágyából készít és maga előtt tol, az ő petéje. Ez oknál fogva e bogárban az önmagátalkotó, megújító istenség jelképét látták s ennek alak-

* Így tesznek különben a szanszkrit költők is, kik hőseiket tigris embereknek (naraszardulasz) nevezik.

ját szemelték ki arra is, hogy Ptah isten nevét hieroglifikus jelképes írásmóddal kifejezzék.* E szimbolizmusnak további fejlődése az volt, hogy az alakító művész, midőn Ptah istent ábrázolni kívánta, emberi testre szkarabeusz-fejet illesztett. Így lőn azután e bogár Plahnak szentelve; az egiptomi vallás teljes súlyosdásával pedig az isteni tisztelet magát az állatot is illette.

A bikában pedig a termékenyítő erő jelképét látta Egiptom népe, azért lőn ez a termékenységet hozó napistennek jelképe s azután személyesítője. Apisz, Mnevisz, Bakisz — az egiptomiak három szent bikája — eredetileg csak az isteneknek szentelt állatok valának, később azokat az ő megtestesülésének tekintették. Ugyanez okból volt a kos Mendeszben Ozirisznek, Thebában pedig Khnumnak és Ammonnak a szimboliuma. A természeti erőket képviselő istennőket (Hator, Izisz) az egiptomiak majd tehén-, majd pedig macskafővel ábrázolták. A tehén a tápláló anyatermészetet jelképezi, a macska a termé-

* A szkarabeusz különben még a legrégibb hieroglifikus kifejezésmódja a *chpr* (choper) törzsnek, mely annyit tesz, mint lenni; az egiptomi emlékek, és pedig már a legrégiebbek az istenséget igen gyakran nevezik e szóval, az «önmagától létezőnek» (*choper l'esej*!).

kenység jelképe. Azért volt ez utóbbi a Baszt, Szechet és Tefnut istennők szent állata s mint ilyen, fölötte nagy tiszteletben állott. Minthogy a pusztai sakál a sirok körül szokott tanyázni, ő lett Anubisznak, az alvilág istenének a jelképe, úgy hogy ezt az istenséget rendesen sakálfejjel szokták ábrázolni. Szóval az isteneket jelképező állatok és az istenségek tulajdonságai között mindig találunk bizonyos hasonlatosságot, amely tertium comparationis gyakran mély gondolkozást és bensőséges népszichológiát lételez föl.

Egiptom sokezeréves emlékei, mint megelőző fejtegetésünkben láttuk, azt bizonyítják, hogy az isteneszme s a vallás eszméje az emberiség ősrégi, drága kincse, melyet azonban a földi por mindinkább belepett. Több, mint ötezer év előtt a Nilus völgye oly himnuszoktól visszhangzott, melyek Isten egységét és a lélek halhatatlanságát zengedezték.*

Ha ezeket a gyöngyszemeket kihalásszuk abból a rengeteg zagyvalékból, melyet az egiptomi mithologia és theologia emlékei magukban foglalnak, csaknem azt hisszük, hogy a szentírást olvassuk, de nem szabad megfede-

* Erről bővebben szól: Schiaparelli, *Del Sentimento religioso degli antichi Egiziani*. Torino, 1877.

keznünk egy lényeges különbségről. Egiptom, így szól Flinders Petrie, egymás mellett megtűri az egyrangú isteneket, a mozaizmus volt az első vallás, hol Isten nem tűr meg maga mellett versenytársakat. Innen van Mizraim vallásában, minden magasztos vonásai mellett, az a bizarr konfuzió, míg Izraelnél a vallásos eszme tiszta és egyszerű kifejezését találjuk. Az egyikben az isteni gondolatot az emberi szenvedélyek harca fokozatosan megzavarja és elhomályosítja, a másokban azt az isteni segítség és közreműködés fokról-fokra fölemeli és tökéletesíti.

III. FEJEZET.

A paradicsom és az emberiség ősállapota Egiptom emlékei nyomán.

*Azt talállam, hogy Isten az
embert igazzá teremtette és ő
végtelen kérdésekbe bonyolít-
totta magát. Préd. 7. 30.*

Az egiptomiak paradicsommondája. — Az egiptomi kultúra régi volta. — Mit mond a Szentírás az emberi nem koráról? — Az egiptomiak hite a lélek halhatatlanságában és a föltámadásban. — A Halottak könyve. — Egiptomi vonatkozások a görög eszkatológiában.

A szentírás tanítása szerint Isten tökéletes állapotban teremté az embert, mind testére, mind lelkére nézve és a boldogság helyére tette őt, hol gond és baj nélkül nyugodt, tiszta örömben élte napjait. Hasonlóképen minden nép hagyományában él a boldogabb aranykorszak emléke, melyben az istenek az emberekkel társalogtak s az emberiség még nem volt alávetve a földi nyomorúság mindenféle nemének. E tanítás s e hagyomány természetesen homlokegyenest ellentétben van azzal a fölfogással, melyet a kulturtörténészek egy

része úgy szólván dogmául állított föl, t. i., hogy az emberiség első föllépését a földön állatias vadság jellemezte.

A paradicsomról vagy az ősi aranykorról szóló mondának általános elterjedtsége eléggé bizonyítja, hogy ez az összes emberiségnek mintegy gyermekkori emlékét képezi.

Az egiptomiaknak is megvolt az aranykorról szóló legendájuk. Ők ezt a boldog időt ama történelem előtti korszakba teszik, midőn Horusz szolgái vagy követői éltek Egiptom földén, kik Horusz vezénylete alatt Szet ellen küzdöttek Ozirisz jogainak védelmében. Midőn valami dicsőt, magasztalót akartak mondani királyaik uralkodásáról, összehasonlították azt Horusz követőinek korával. A boldogság helyét az egiptomiak *Szochet-Aalu*-nak, azaz Aalu (másképp Aaru vagy Jaru) virányainak nevezték. E névvel azonban nemcsak a boldog ősemberek tartózkodási helyét, hanem egyszerűen a túlvilági boldogság helyét is jelölték; ép úgy, mint mi is paradicsom névvel nemcsak azt a kertet, ahol ős szüleink laktak, hanem a mennyek országát is jelöljük, — csak hogy az egiptomiaknál a földi és mennyei paradicsom fogalma gyakran egybeolvadt.

Minden valószínűség szerint Aalu virányai után alkották meg a görögök az ő Eliziumu-

kat,* mert már e szó maga is nem más, mint az Aalu szónak görögös képzése.

Az Aalu szónak etimológiáját azonban az egiptomi nyelvben is hiába keressük. Annak értelme, úgy látszik, már az egiptomiak előtt is homályba volt burkolva, mert a legkülönbébb írásjegyekkel és determinatívjegyekkel adják azt vissza;** leggyakrabban azonban fa vagy kígyó alakja szokott az Aalu szónak meghatározó jegye lenni.

* Ἠλύσιον πεδίον (Odys. IV. 563.) egészen megfelel a Szochet Aalu kifejezésnek. Fick értelmezése (Wb. der indog. Spr.) ebből a képzelt alakból ἡλύσιον = *Aufstieg* teljesen elhibázott. Sem a görög nyelv, sem a többi indogermán nyelvek nem adják az Elysium etimológiáját, ami nyilván azt bizonyítja, hogy maga a szó is idegen kölcsönvétel.

** Brugsch (Geogr. Lexicon) ugyan a kopt *aro* szóra utal, ami egy cyperus (sás) és babfaj neve, s arra támaszkodva, hogy az aalu szó determinatívjaként többször a növényjegy szolgál, azt következteti, hogy eredetileg sás- vagy babföldet jelenthetett. Hangtani tekintetben nem esik ugyan kifogás alá e származtatás, mert r és l az egiptomi nyelvben fölcserélhetők; de másrészt — eltekintve attól, hogy a sás- vagy babföldnek igen kevés az összefüggése a boldogság helyével — meghatározójegy gyanánt a kígyó ábrájával is találkozunk ugyane szónál, eszerint tehát kígyó-földet is kellett volna annak jelentenie. Brugsch magyarázatát tehát nem tekinthetjük helyesnek s le kell mondanunk a reményről, hogy az egiptomi nyelv szókincsében annak kielégítő magyarázatát megeljük.

De megtaláljuk e szónak etimológiáját a sémi nyelvekben, melyekkel az egiptomi nyelv távolabbi fokban rokon s amelyekből már a legrégibb korban igen sok szót vett kölcsön. Az *Aalu* szónak e nyelvekben tökéletesen megfelel a zsidó *El*, babiloni *Ilu* = Isten szó,* amely közkinccse lehetett az egiptomi és sémi nyelveknek — minthogy az egiptomi nép valószínűleg egy sémi és egy libyai törzs keverékéből származott — amely szó azután az egiptomi nyelvben mint köznév kihalt és csak e kifejezésben : *Szochet-Aalu*, azaz *Aalu* mezeje maradt fenn. Ennélfogva tehát *Szochet-Aalu* annyit tesz, mint Isten mezeje, vagyis körülbelül megfelel annak, mit a biblia a Gan-Eden, a gyönyörűség paradicsoma néven ismer. S ezzel egyszersmind fölfogjuk ama magyarázó jegyek jelentőségét is, melyek az *Aalu* szónak meghatározására szolgálnak, t. i. a növény vagy kigyó. A növény az élet fáját jelenti, mely az egiptomi paradicsomban sem hiányzik s melynek még neve is, *am-en-anch* (élet fája) teljesen megegyező a szentírás által használt kifejezéssel.** A kigyó pedig az Apep óriás kigyót hozza emlékezetünkbe, melynek sze-

* Lauth, *Aus Aegyptens Vorzeit*. 52. l.

** Ebers. *Aegypt. u. d. Bücher Moses* 30. l. jegyz.

repe ugyanaz a Genezisz paradicsomi kigyójának szerepével, mert ezt a kigyót tekintették az egiptomiak a gonosz szellem megtestesülésének. Az egiptomiak több ily életfát is ismertek ; a legnevezetesebb volt a heliopoliszi szikomorus, amely ott nőtt, ahol a napistenség az Apep kigyót megölte. Ennek a leveleire írta a tudomány istennője a nagy Ramszesz fáraó nevét, ami által a király az örök élet részesévé lesz, amint ezt a jelenetet a kurnai templom falának relifművei ábrázolják.

A szentírás paradicsomát továbbá négy ágra szakadó folyam vize öntözi, ép így Aalu virágyait is, melyekről az egiptomiak azt vélték, hogy szigetekben vannak.

★

A XVIII. század enciklopédistái akkor, midőn az egiptomi emlékeket még csak igen felületesen ismerték, különösen az edfui és denderai templomoknak rosszul értelmezett ábrázolásaiból mesés kort számítottak ki az egiptomi kultúra számára és azt a bibliának szintén rosszul értelmezett kronológiájával ellentétbe állították. Nem mellőzhetjük ennélfogva annak a kérdésnek a tárgyalását, mit kell az egiptomi és a szentírás kronológiájának egymáshoz való viszonyáról tartanunk.

Az egiptomiak, nemzeti büszkeségtől vezérel-

tetve, mesés kort tulajdonítottak államuknak. Herodot elbeszéléséből tudjuk, minő módon törekedtek az egiptomi papok hazájuk történetét az évezredek hosszú sorozatára kiterjeszteni. A thebai papok Herodotnak megmutatták a Menesztől (Egiptom első királyától) kezdve, összesen 331 állítólag egymásután uralkodó király névsorozatát. Herodot ezek alapján megkísérli az egiptomi állam korát meghatározni; ő középszámitással minden király uralkodására egy emberöltőt, $33\frac{1}{3}$ évet vesz föl s ennél fogva Menesztől Amaziszig, az utolsó független egiptomi királyig, 11.500 évet számít. Menesz előtt azonban Egiptomban Ozirisz s ezt megelőzőleg a tizenkét isten uralkodott, úgy, hogy az egiptomi állam összesen 17.000 évig állott volna fön, vagyis, minthogy a perzsa hódoltság 525-ben vette kezdetét, Egiptom története a Kr. e. 17.500. évben kezdődött volna.* A történelem atyja azonban maga sem adott hitelt az egiptomi papok relációjának és azt véli, hogy az annak alapján nyert kronologia nagyon is túlhajtott.

Ennél mérsékeltebb Diodor számítása. Szerinte az egiptomi papok Heliosz, azaz Ra, istenkirály uralkodásától kezdve Nagy Sándorig

* Herod. II. 100, 142, 143.

23.000 évet számítanak,* de miután az istenkirályok uralkodása, vagyis a mithikus korszak 18.000 évig tartott, a történelmi korszak kezdetétől, vagyis az első egiptomi királynak, Menesznek korától Nagy Sándorig 5000 év telt volna el.

Körülbelül ugyanazon eredményre jut Manetho (man-Thot, azaz Thot kedveltje) egiptomi író, ki a Kr. e. III. század közepe táján hazájának történetét görög nyelven írta meg. A mű maga ugyan elveszett, de Julius Africanus és Eusebius kivonatolták, Josephus Flavius pedig hosszabb részleteket idéz belőle. Ezekből tudjuk, hogy Manetho szerint az istenek 24.857 egiptomi évig uralkodtak Egiptomban, utánuk halandó királyok következtek, akik harminc dinasztiaiban, Menesztől Nektanebos haláláig (340 Kr. e.), 5366 éven keresztül uralkodtak. Ennélfogva Menesz az egiptomi királyságot körülbelül Kr. e. 5700. évben alapította volna meg. Az egiptomi papok azonban kronológiájuk készítésében azt a hibát követték el, hogy ők a királyokat és dinasztiákat mind egymásután következőknek vették, holott azoknak nem csekély része egymás mellett, egyidejűleg uralkodott. Egiptom ugyanis nem volt min-

* Diodor, I. 13, 44.

dig egységes állam, s így történt, hogy az ország különböző részeiben más-más dinasztíák uralkodtak. Míg például az idegen pásztor-királyok, az úgynevezett hikszoszok, Alsó-Egiptom urai voltak — s ez több évszázadig tartott — addig Thebában belföldi királyok székeltek. Ez az időköz tehát már kétszer van Manetho kronológiájában beszámítva; így más időszakok is, melyekben Egiptom több államra volt oszolva.

Ennyit már az egiptomi emlékek és okmányok kétségtelenné tettek, mindazonáltal eddig nem vagyunk képesek az egiptomi őskorra vonatkozólag biztos kronológiát megállapítani. Menesz korára vonatkozólag a legjelesebb egiptológusok számításai 3000 év különbséget tesznek ki. Jelenleg azonban mégis némi valószínűséggel annyi föltehető, hogy a birodalom-alapító Menesz mintegy a Kr. e. XXXV. században uralkodott. Előtte azonban Egiptom népe már talán több ezredéves kultúrával birt; ugyanis matematikai bizonyossággal megállapítható, hogy a Nil-Delta csillagászai már a Kr. e. 4241. esztendőben a 365 naphból álló évet vezették be, amelyet aztán Julius Cézár vett át az egiptomiaktól. Ez a körülmény azonban már fejlett kultúrát tételez föl. Ennélfogva föl kell tételeznünk, hogy a Nilus völgyében legalább is 5000—6000 évvel Krisztus

előtt civilizált állami élet folyt. Ekkor az egyes városok és kerületek különálló fejedelemségeket alkottak, mint pl. a görögöknél Homérosz idejében.

Nagyon téved azonban az, aki azt hiszi, hogy ezek a történeti adatok rést ütnek a szentírás hitelességén. Mert noha régebben a világ teremtésétől Krisztusig terjedő korszakot rendszeren 4000 évre szokták tenni, sem a szentírás, sem az egyház hagyománya nem kényszerít minket arra, hogy ehhez az időszámításhoz ragaszkodjunk. A szentírás nem, mert egyrészt bizonyos, hogy a szentírás jelenlegi szövegének számadatai nincsenek meg eredeti épségükben, másrészt pedig a szentírásnak céljában nem is foglaltatik az, hogy rendszeres kronológiát állapítson meg.* Arra nézve, hogy a szentírás számadatai a leírók hanyagsága folytán mennyit szenvedtek, elegendő bizonyíték ama körülmény, hogy a különböző kódexek adatai

* Így nyilatkozik: Valroger, *L'âge du monde et de l'homme*. Brucker J. S. J. *La chronologie des premiers âges de l'humanité d'après la Bible et la Science. La Controverse et le Contemporain*. 1886. T. VI. 375—393. T. VII. 1—27. Ezen végeredményre jut: Nous nous arrêterons donc ici, heureux si nous avons pu démontrer que l'apologétique n'a aucune raison de s'enfermer dans l'interprétation trop étroite qu'un grand nombre d'exégètes, mais non cependant la tradition, s'est cru obligé de soutenir.

e tekintetben nagyon is eltérők. Így pl. a víz-özönelőtti korszak tartamára vonatkozólag a szamaritánusok pentateuchusának szövege és a LXX. fordítása között több, mint 900 év a különbség. Az Ádámtól Krisztusig terjedő korra nézve pedig majdnem 2000 évi különbözet van a szentírás különféle szövegei közt.

Ezek után le kell mondanunk arról a reményről, hogy a szentírás alapján az emberiség korát meghatározhassuk; sőt még abban az esetben sem volnánk képesek ezt megtenni, ha az egyes számadatok mind eredeti épségükben volnának előttünk és pedig azért, mert a szentírásban magában sem foglaltatik rendszeres kronologia. A szentírás akárhányszor megelégszik azzal, hogy egyik eseménynek a másik után való történetét előadja, anélkül, hogy súlyt fektetne arra, mennyi idő folyt le az egyik és másik között. Maguk a patriarkák nemzetségi lajstromai, melyek a kronologia megállapításánál leginkább szóba jöhetnek, nem adnak erre nézve biztos támasztó pontot, mert mint parallel helyek egybevetéséből kitűnik, azok többször hézagosak. A szentíró ugyanis ezek szerkesztésénél csak azt a célt tartotta szeme előtt, hogy a messiási ígéret folytonosságát, szakadatlanságát bebizonyítsa s e célra nézve elegendő volt konstatálnia az egyik patriarká-

nak a másiktól való leszármazását, de vajjon az közvetlenül vagy közvetve történt-e, azt figyelmen kívül hagyhatta. Még a «fia» és «nemze» kifejezéseket sem kell e genealogiában mindig szó szerint venni. Így pl. a Genézisz 11., 12. szerint Arfaxad nemzé Szálét; szent Lukács evangéliuma (3, 36.) szerint pedig Szále Arfaxadnak nem fia, hanem unokája volt; s így a Genézisz jelenlegi szövegében kétségekivül ki van hagyva egy nemzetségtag.* Ugyanily házagok máshol is fordulhatnak elő s ennél fogva teljesen igazoltak egy jeles kath. apologétának következő szavai: «A bibliában kronologia nincsen. A szentírás nemzetségtái melyek kronologiai adatokat nyújthatnának, házagosak. Senkisé tudhatja, hány évet ugrik eme nem teljesen összefüggő láncolat. Szabadságában áll tehát a tudománynak a vízözönt annyi századdal hátrább vinni, amennyire szükségesnek találja».**

Ez oknál fogva az egyház sohasem hozott határozatot az emberi nem korára vonatkozólag s e tekintetben a szent atyák és egyházi

* A LXX. szövegében azonban a Gen. megfelelő helyén szent Lukács evangéliumával egyezően a hiányzó nemzetségtag, «Kainán» elősoroltatik.

** Güttler, Naturforschung und Bibel. Freiburg. 1877. 316. l.

írók nézetei is igen eltérők. Julius Africanus a világ teremtésétől Krisztusig 5562 évet számít, Eusebius 5300, a római martirológium 5199 évet; s hogy mily szabadság uralkodik e téren, bizonyítja az a tény, hogy eddigelé mintegy 160-féle kísérlet tétetett a szentírás kronológiájának összeállítására, melyek eredményei az Ádámtól Krisztusig terjedő korra nézve 3700 és 7000 év között váltakoznak; az egyház pedig ezek közül egyet sem helytelenített. Ennélfogva tehát senki sem mondhatja, hogy az emberi nem korát illetőleg a tudomány akár a szentírással, akár az egyház hagyományával ellenkezésbe jönné, miután az egyház az emberiség korának kérdésével szemben soha állást nem foglalt.

★

Ami pedig az emberiség ősállapotát illeti, az egiptomi régi leletek azt igazolják, hogy míg Európában a történelem előtti kő- és bronzkorszak emberei az iramszarvassal és barlangi medvével együtt tanyáztak, addig Egiptomban magas műveltségű és a tudományok és művészetek mindennemű ágában jártas népek államokat alapítottak. Igaz ugyan, hogy főképen Egiptomban nagymennyiségű kőeszközöket találtak, de ezek egyidejűek az egiptomi művészet és építészet legszebb remekeivel; szóval

Egiptomban a kő-, bronz- és vaskorszak egymás mellett létezett s az emberi nem legrégibb emlékei is arról tesznek tanúságot, hogy itt az emberiség kezdettől fogva társadalmi élettel bírt. Az állatias vadság állapotáról a történelem legrégibb népe nem tud semmit.

Egiptomban, hol az emberi gondolkozás legrégibb kifejezéseit olvashatjuk, találjuk egyszerűs mind a lélek halhatatlanságának legfényesebb kontesztációját.

Ismeretesek Diodor szavai, ki az egiptomiak e hitéről így szól: «Az egiptomiak e földi életet kevésbe veszik, de annál inkább nagyra becsülik a túlvilági életet, melyben erényeik emlékezete élni fog. Ezért az élőknek lakásait vendéglőknek nevezik, mert azokban csak rövid ideig tartózkodunk, a holtaknak sirjait ellenben örök lakásoknak hívják, mert a holtak az alvilágban örök életet élnek. Házaik építésére ez oknál fogva kevés gondot fordítanak, sirjaikat azonban rendkívüli módon fölékesítik».

És csakugyan az egiptomi művészet legcsodálatosabb alkotásai inkább a túlvilági létre vonatkoznak, mint a földi életre.

A Nilus völgyének művészeti és építészeti remekei mintegy örök időkre szántaknak tetszenek nekünk, az évezredek viszontagságai

oly kevés nyomot hagytak rajtuk; azok valóban nem is annyira a földi lét igényeinek szolgáltak, hanem a túlvilági életnek emlékeztető jelei valának s azok most is. A piramisok, azok a rengeteg és impozáns kötömegek, a lélek halhatatlanságának és a test föltámadásának néma hirdetői; bennük a királyok életelen testei várják a pillanatot, melyben lelkük régi lakhelyébe visszatér: a sziklák falaiba vésett sirok és a gondosan megőrzött múmiák, a síriratok nagy sokasága és az egiptomi szobrászat komoly alakjai mind azt mutatják, hogy e nép gondolkozása és cselekedetei inkább a túlvilági létre irányultak, mint a földi mulandó dolgokra. Ez oknál fogva a halál az egiptomiak előtt nem volt oly rémületes, mint a görögök vagy rómaiak előtt, kik azt a kioltott fáklya szimbolumával jelképezték. Egiptom népe előtt a halál egy második élet kezdete, ők a halált *«az égbe való fölvételnek; az istenek lakásába való belépésnek»* nevezik.*

Az egiptomiak eszkatologikus tanainak legvilágosabb átnézetét a már említett *«halottak könyve»* adja. E könyv főképen a léleknek jövő sorsáról beszél; azt talán legtalálóbban a *holtak kalauzá*-nak nevezhetnők, mert

* R. Lepsius, *Aelteste Texte des Todtenbuchs*. 4. l.

mintegy a testtől elvált léleknek túlvilági útját írja le.

A halottak könyvének tartalma röviden a következő. A testétől elköltözött lélek először is Ozirisz kegyelmeért esedezik, hogy őt országába fölvegye. Ozirisz a már megdicsőült lelkek közbenjárására megengedi, hogy az elhunyt lelke a *halottak országába* beléphessen.

Midőn a lélek az Amenti (alvilág) küszöbét átlépi, a napnak soha nem látott fényében gyönyörködhetik s elrebegi a «Naphimnusz», az egiptomiak lírikus költészetének legremekbb és legmeghatóbb művét.

De a léleknek öröme nem tart sokáig. Csakhamar irtózatosszörnyetegek állják útját, melyek elnyeléssel fenyegetik; az elköltözött léleknek úgyszólván minden talpalatnyi területet küzdelemmel kell elfoglalnia, mielőtt az istenek lakásához eljutna. Neftisz istennő segítségével jön és az élet fájáról az élet és üdvösség nedűjét nyújtja neki, mely lankadó erejét föleleveníti s őt győzelemre segíti. Így jut el a lélek az ég első kapujához, melyen belépve új megpróbáltatások várnak rá. A lélek egymásután a vércse, lotuszvirág, gém, darú, emberfejű madár, fecske, kígyó s krokodil alakjait ölti magára s ez átváltozásokban különféle szenvedéseken megy keresztül.

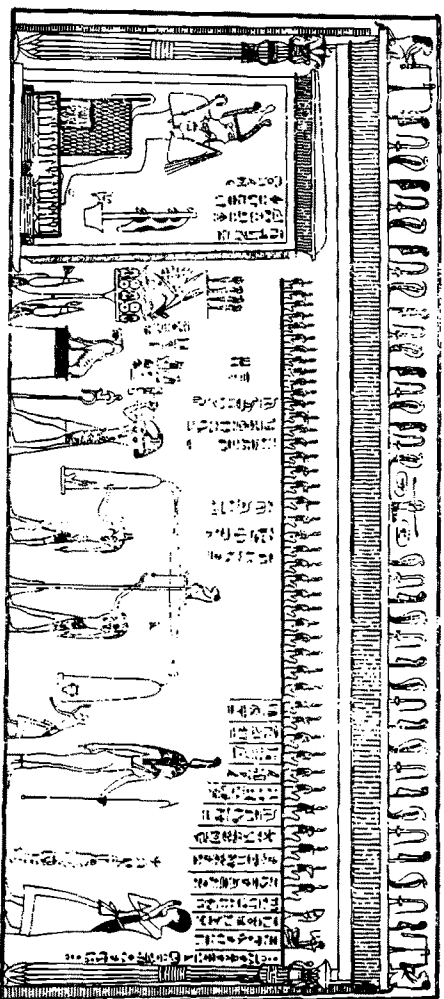
Végre eljut az istenek alvilágába, Cher-nuter vagy Acher-nuti országába (amiből a görögök Acheront és Acherusiát csináltak); ennek folyóján keresztül Charon bárkája szállítja Ozirisz, a lelkek bírása elé.

Ekkor kezdetét veszi az ítélet, mely a lélek jövőendő sorsát eldönti.

A királyi székén ülő Oziriszt negyvenkét szigorú ítélőbíró veszi körül, mindegyik más-más bűn fölött hoz ítéletet s a léleknek mindegyik előtt igazolnia kell magát.*

Az igazságosság és igazság istennői által bevezetett lélek először Ozirisz előtt teszi hódolatát, imígy szólván: «Dicsőség legyen neked, nagy Isten! az igazság és igazságosság ura!» Ezután a negyvenkét bírónak ad számot. A halottnak ki kell nyilvánítania, hogy a bűnnek negyvenkét fájától tisztán tartotta magát; s miután a halottak könyvének 125. fejezete

* Kétségtől hallott erről Diodor is, sőt láthatta ennek ábrázolását is, csak hogy ő rosszul értvén magyarázójának szavait, a dolgot úgy adja elő, mintha az egyiptomiaknál a temetés előtt a koporsó körül negyvenkét bíró félkörben összeül s akkor mindenki panasszal állhat elő az elhunyt ellen s ha így bebizonyul, hogy az elhunyt gonosz életet folytatott, a bírák kimondják az ítéletet, melynek erejénél fogva, ha igaztalannak találtatott, a temetést megtagadják tőle.

A lélek mérlegelése a halottak könyvének ábrája szerint.

mindezeket elősorolja, ezáltal betekintést nyernünk az egyiptomiak erkölcsstani kódexébe.

Az elhunyt így nyilatkozik birái előtt: Roszszat nem cselekedtem. Nem voltam erőszakos. Másnak nem okoztam szívfájdalmat. Nem loptam. Nem öleltem meg embert orgyilkos módon. Az áldozatokat nem rövidíteltem meg. Másnak kárt nem okoztam. Az isteneknek szentelt dolgokat nem raboltam el. Másnak jószágát nem tulajdonítottam el. Másnak sirásra nem adtam okot. Paráznasággal nem vétkeztem. Haragot nem tartottam. A szent állatokat nem öltem meg. Hütlenséget nem követtem el, stb.*

Sőt még a polgári kötelességek teljesítését is kell igazolnia; kijelenti, hogy a viziművekben és csatornáknak kárt nem tett, továbbá, hogy az istentisztelet szabványait és az imák szövegét meg nem változtatta, stb.

Miután az elhunyt mindezekre nézve számot adott, a teljes igazság kiderítése végett szívét mérlegre teszik.

E jelenetet több sírkamra falain és a «Halottak könyvé»-nek több példányában képpel illusztrálva találjuk.

A mérleg egyik serpenyőjében az elhúnytának

* Todtenbuch 125. f. l. Pierret, i. m. 372. l.

szíve fekszik, a másikban structoll foglal helyet. A structoll ugyanis az igazságosságnak és az igazságosság istennőjének (Ma, Mei, névelővel T-meí = Themis) jelképe volt. A mérleget Horusz, Anubisz és Thot istenek veszik körül; ez utóbbi táblájára hiven följegyzí a mérlegelés eredményét.

Ozirisz királyi székén ül, előtte a halál geniuszai és a pokol utálatos kutýája foglalnak helyet. Ozirisz a mérlegelés eredménye szerint mondja ki döntő ítéletét. Ha a lélek megüti az igazságosság mértékét, fölvétetik Aalu virányaiba, hol zavartalan boldogságnak örvend.

A «Halottak könyve» így magasztalja a megdicsőült lelket:

«Az élőknek lakásában vagyón: nem hal meg soha. Hasonló a győzedelmes Istenhez, semmi baj nem éri;» és «Ragyog, mint a csillagok az ég tetején».

A «Halottak könyvein» kívül voltak az egiptomiaknak még egyéb hasonlóan a túlvilági élettel foglalkozó könyveik, ezek közül legjelentékenyebbek az alvilágról (Am-Tuat) és az alvilág kapuiról szóló könyvek.*

* W. Budge, The Egyptian Heaven and Hell. Vol. I · III. London, 1905. E két könyv tartalmát főként az I. Szeti sírjának és Oimenephta koporsójának szövege után adja és kommentálja.

Az ó-egiptomi emlékek tanúsága szerint tehát annyi kétségtelen, hogy a lélek halhatatlanságában és a túlvilági igazságszolgáltatásban, valamint a test föltámadásában való hit Egiptom népének legrégibb napjaiban már a vallás egyik alapdogmája volt; ezt bizonyítják a sirok, koporsók s a piramisok föliratai, a halotti papiruszok s az emlékek ezrei. Ezekből kitűnik, hogy Diodor ama szavai, melyek szerint az egiptomiak a sirokat örök lakásoknak nevezik, a szó legszorosabb értelmében veendő. A legrégibb korszakból származó föiratok a sírt az örökkévalóság házának nevezik: s ez a szó *anchiu*, vagyis «az élők» igen gyakran az elhunytak lelkeit jelenti. A koporsó nevei a többi között *neb anch* «az élet ura», vagy *hen en anchiu* «az élő szekrénye». Már Menkera (Mükerinosz) fáraó koporsóján olvassuk e kifejezést: *anch t'éta*, «örök élet». A lélek halhatatlanságának tana tehát Egiptomban a legrégibb történeti korig visszavihető.*

De különbözők voltak a nézetek, hely és idő szerint, az iránt, hogy minő sors vár az emberre a halál után. A különböző theologikus

** Le Page Renouf, Vorlesungen über d. Ursprung und Entwicklung der Religion erläutert an der Religion der alten Aegypter. 120. Breasted i. m. 67. l. Wiedemann, The Ancient Egyptian Doctrine of Immortality. London, 1895.

iskolák s a népszerű hiedelmek utóbb összeolvadtak egy egészé — és pedig legalább is már a XVIII—XX. dinasztia idejében, vagyis körülbelül a Kr. e. XVI—XII. században — amelyben azután a különböző fölfogások szerint — kifestett alvilágok, az alvilág mindmegannyi külön részeivé váltak.

Az egiptomiak ősrégi és általános véleménye szerint a lélek a testtől való elválás után az alvilágba lép. Ennek az ó-egiptomi emlékeken számtalan neve van, amelyek közül sok meglep eredetisége- és elmésségével. A sok közül álljon itt néhány mutatványul:

Amenti, az elrejtett ország, vagy a napnyugat országa,* hegy, hegyes ország,** a mélység terme, a fölséges, a jóságos (t. i. föld), a bölcsesség országa, a megismerés, a tudás országa, a szüntelenség városa, az örökkévalóság megyéje, Ozirisz terme, az istenek lakása, az elhunytak nyugvóhelye, a megdicsőültek városa, kikötője a nyugvó helyükön fekvőknek, az élet, az élet kapuja stb.*** Ezek csak az általános nevek,

* *Amen* annyi, mint rejtőzködni, a napra nézve lenyugodni.

** Mivel a nap Egiptomban a libyai hegylánc ormai között nyugszik le, ezek mögött kereste a nép képzelete a halottak országát.

*** Brugsch, *Relig. u. Myth. d. a. Aegypt.* 227. l.

de ezeken kívül még minden egyes résznek voltak nevei.

De nagyon különböző színekben festik az emlékek és halottas papiruszok az igazak életét a túlvilágban. Az egyik fölfogás szerint az igazaknak találtak élete hasonló volt a földi élethez, csakhogy minden baj, betegség, gond és nyomor nélkül, hol mindent, amit az ember szeme, szája megkíván, a legnagyobb bőségben és legjobb minőségben föltalálhat. Szóval az a fogalom, melyet az egiptomiak az Eliziumhoz, vagy mint ők neveztek, Aalu mezeihez kötöttek, hasonló volt ahhoz, amit Eldorádónak nevezünk.

Mint a «Halottak könyvé»-nek tartalmából látjuk, az elhunyt az alvilágban visszanyeri Ozirisztól szájának és nyelvének használatát, gondolkodótehetségét, szívét visszahelyezik keblébe, lelke újból egyesül a testtel, amint ezt a «Halottak könyvé»-nek 89. fejezete és azonkívül számos egyéb emlék és szöveg, szóval és képpel tanítja.

Megjegyzendő azonban, hogy az egiptomiak az emberben több halhatatlan részt különböztettek meg. Az egyik a *ka*, tulajdonképpen az ember hasonmása (le double, Doppelgänger), amelyet körülbelül olyannak képzeltek, mint a spirítisták az asztrálestet, vagyis az ember testéhez egészen hasonló lénynek,

melynek összetétele azonban nem oly durva anyagi, mint a testé, szóval aetherikus testnek mondhatnók ezt. A *ka* az életben, miként az árnyék kíséri az embert, a halálnál elválík a testtől.* A tulajdonképeni lelket *ba* (szellem) néven jelezték; ennek jelképe egy emberi fej-jel és kezekkel bíró sólyommadár. A halál alkalmával ez elrepül, de az egiptomiak fő kívánsága volt, hogy ez a lélek meglátogassa elhagyott porhüvelyét s végre vele egyesüljön. Ezt az eszmét az emlékek és papiruszok többféle alakban érzékitik. Konceptió és kidolgozás tekintetében figyelemreméltó a kairói múzeum egyik szoborműve, mely mumiát ábrázol, oldalán a lélekmadárral, amelynek feje egészen az elhúnyt vonásait viseli, kezével pedig mintegy keresi az elhúnyt szívét, mintha oda vissza akarna térni.

Aalu mezeinek lakói azonkívül még azzal a tulajdonsággal bírtak, hogy tetszésük szerinti alakot ölthettek magukra s megjelenhettek a földön is emberi alakban. A tökéletesség e neme, mely mellett az egyediség fönnmarad, lény-

* V. ö. Cic. Quaest. Tusc. I. 16. «Corpora cremata dum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri possent, nec intelligi. Animos enim per se ipsos viventes non poterant mente complecti: formam aliquam, figuramque quaerebant.

gesen különbözik az indusok lélekvándorlásától s ha Herodot (II. 123.) az egiptomiaknak tulajdonítja az elsőséget abban, hogy ily értelemben vett lélekvándorlást tanítottak, ezt csak félreértésnek tulajdoníthatjuk.

A túlvilági boldogságnak Eldorádó-féle — valószínűleg régi néphiedelmen alapuló — kissé naiv fölfogása mellett volt még egy másik, amely talán egy különös theologikus iskolából kiindulva, Egiptomban általánosan elterjedt. E szerint az elhunyt, igaznak találtatván Ozirisz ítélőszéke előtt s áthaladván az alvilág különböző helyiségein, fölvetetett az istenek társaságába, beszállhatott Ra-nak, a napistennek bárkájába s ebben Ra-val és kísérelével együtt naponkint végigevezett az ég óceánján. E fölfogás kétségkívül összefüggésben van az egiptomiak napkultuszával.

Egy másik vélemény szerint az elhunytak az égen, mint csillagok ragyogtak. Az égen tűndöklék Ozirisz is, kinek teste az Orion csillagzatot képezi. Nem oly értelemben veendő ez, mintha a lelkeket a csillagokkal azonosították vagy pedig a csillagokat a lelkek lakóhelyeinek tekintették volna, hanem, mint az emlékekből kitűnik, azt vélték, hogy a boldogok lelkei mintegy arra rendeltetvék, hogy a csillagok lángját fönntartsák. Mert a csillagok, az egip-

tom i nép fölfogása szerint nem égitestek, hanem az égen ragyogó lámpák.* Mig tehát Ozirisz az Orion csillagjait ragyogtatja, Izisz pedig a Sothis (Sirius) lángját gyújtja föl, addig alattvalóik, az elhunyt lelkek közelükben, a tejútban tündökölnék, mint fényes csillagok.

De bármily különbözők legyenek is hely és idő szerint az egiptomiak eszkatologikus tanai, azok mindig egy és ugyanabból az alapeszméből indulnak ki: hogy az elhunytak a túlvilágban az istenek társaságában örvendeznek. «Hozzád jövök, ó Uram! elédbe vezettetem, hogy lássam jóságodat» — szól a lélek a «Halottak könyvében» Oziriszhez. (125, 1.) Midőn pedig ugyanott e szavakat olvassuk: «Megújulnak tagjaim, hogy lássam jóságod ragyogását»,** (15, 6.) csaknem Jób e szavai jutnak eszünkbe: «Az én testemből látni fogom Istent, én magam fogom látni, szemeim szemlélik és nem más». (Job 19, 26.)

Aki az istenek társaságába fölvétetett, annak az istenek bizonyos előjogot adtak. Ő mint-

* V. ö. Maspero, Les Hypogées royaux de Thèbes. Revue de l'histoire des religions. 1888. T. XVII. 264. l.

** Igen szépen jelképesíti ezt a gondolatot a Louvre D. 39. b. fekete bazalt koporsófedele (Teut-hapi-féle). A mellnek megfelelő részén a napkorongot látjuk ábrázolva, mely sugarakat lövel egy kiterjesztett szárnyú sólyomra, a lélek szimbolumára.

egy résztvevett az isteneknek bemutatott áldozatokban, az istenek kedveltjévé válik.

Azonban e Paradiso mellett ott találjuk az ó-egiptomi emlékekben a Purgatorio és Inferno leírásait is. Voltak az egiptomi alvilágnak olyan helyiségei is, ahol kínzatás, gyötrellem és megsemmisülés vár az elhúnytra. Az alvilágnak sokféle helyiségében mindennemű kigyók és krokodilusok leselkednek az elhúnytra.

Ott vannak még Ozirisz bakói és hóhérai, kik a bűnösöket lefejezik, testükből kitépik szívüket, vagy tüzes kemencébe dobják őket. Mások ismét sötét helyre záratnak el, ahol éhséget és szomjúságot szenvednek. Ott van az alvilágban a tűzzel égő folyó és a tüzes tó (medence), amelyen az elhúnytnak keresztül kell eveznie. De, akinek szive nem üti meg az igazságosság mérlegét, azt e lángoló tóba dobják, melynek kijáratát ebfejű majmok őrzik, s itt kell maradnia mindaddig, míg igaztalanságaitól meg nem tisztul. Ez egiptomi purgatoriumról szól a «Halottak könyvé»-nek 126. fejezete. Az elhúnyt így szól a tüzes medencét őrző majomgénuszokhoz: «Távoltassatok el tőlem minden mocskot, válasszatok el minden vétet» (3. s.); mire e génuszok így felelnek: «Mi eltávolítunk minden hibát, megsemmisítünk min-

den mocskot, mely a földön rád ragadt, eloszlatjuk a tisztátalanságokat, melyek rajtad maradtak». Az alvilági tűzről, tüzes medencéről vagy lángfolyóról, melyen az elhunyt áthaladt, több ízben is tesz említést a «Halottak könyve». E szövegekből egész világosan kitűnik, hogy az egiptomiak szükségesnek tartottak bizonyos tisztulást, mielőtt az elhunytak az istenek társaságába juthattak.

Azonban e megtisztulás az egiptomiak fogalma szerint nem mindig a tűz által történt, hanem történhetett a víz által is; ők tehát azt hitték, hogy az alvilágban nemcsak tisztító tűz, hanem tisztító víz is létezik.

Nem hagyhatjuk érintetlenül azt a kérdést: minő hatással voltak az egiptomiak eszkatologikus tanai a görög nép hiedelmeire és a görög bölcsesetre? Nem csatlakozhatunk ugyan azok véleményéhez, akik, Herodotra és Diodorra* hivatkozva, a görögök eszkatológiáját egész teljességében egiptomi forrásra vezetik vissza, mert az összehasonlító vallás- és nyelvtudomány azt igazolja, hogy a görög mithologia eszkatologikus részeiben is megtalálhatók az árja népek régi hagyományainak emlékei. De azért kétségtelen dolog, hogy a görög mithusz eszka-

* Herodot. II. 53, 81, 123. Diador. I. 92.

tologiai részében számos egiptomi vonatkozásra akadunk.

Az ősgörögök eszmekörében meg volt már a túlvilági lét képének alaprajza, de kifestésére Egiptomból kölcsönzött színeket, tonust is használt. A görög bölcsek, törvényhozók és költők, a görög történetírók tanúsága szerint sokat köszönhettek Egiptomnak. Herodot szerint Orfeusz és Melampusz Egiptom tanítványai voltak. Diodornak pedig az egiptomi papok azt mondták, hogy Orfeusz, Melampusz, Daedalusz, Homérosz, Lükurgosz, Szolon, Plato, Püthagorasz, Eudoxosz matematikus, Demokritosz, mind az ő tanítványaik voltak.* Plutarchosz és Porfüriosz ugyanezt állítják Püthagoraszról,** továbbá Thalesz, Kleobulosz, Biasz és Pittakosz bölcsekről.*** S a görög írók mindezeket mit sem kételkedtek. Azt hiszem, túlságos szerénységet tételeznénk

* Diod. I. 96—98.

** Plutarch. de Isid. et Osir. c. 10. és 62. Porphyrius Jamblichusnál, de vita Pythag. II. p. 18. v. ö., még Diog. Laert. VIII. 3. Ezek szerint Amasisz (564—526.) idejében lett volna Püthagorasz Egiptomban. Ellenben Plinius Hist. nat. XXXVI. 71. szerint ez I. Pszamtik (664—610.) idejében történt volna. A püthagoreuszok misztikus arithmetikájához hasonló misztikus tan az egiptomi emlékeken csakugyan föllelhető. I. Brugsch Myth. u. Relig. 72. 1.

*** Plut. Symposion. 8. de recta audiendi ratione 2. de garrulitate 8. in Hesiod. frg. 41.

föl a görög történetírókról, ha ők a legnagyobb férfiakat és bölcsüket Egiptom tanítványainak tartották, anélkül, hogy ennek valami alapja lett volna. Nevezetesen a mithikus Orfeusz az, aki a többi között állítólag az alvilágról szóló tant is Egiptomból merítette.

A monda nyelvezete prózába átfordítva annyit jelent, hogy az úgynevezett Orfikus költők, Hellász legrégibb vallásbölcselői, egyet-mást Egiptomból kölcsönöztek. Az egiptologia kimutatta, hogy Egiptom meg a görög szigetek és Peloponezosz lakói között, kiket az egiptomi emlékek *Hau-nebu* néven ismernek,* régi összeköttetés állott fönn; sőt a fáraók már a Kr. e. XVII. század óta ügynököket tartottak a Közép-Tenger partvidéki népei között. Így tehát magában véve semmi lehetetlenség sincs abban, hogy a kulturailag fejlődött Egiptom vallási nézetei az akkor még félig barbár pelaszhellének gondolkozásmódjára hatással voltak. S hogy ez csakugyan így volt, azt nyelvészeti és mithologiai érvek teljesen igazolják.

A boldogok honának görög neve «Eliziumi mezőség», miként már föntebb kifejtettük egipt-

* Azon népek között, kiket Merneptah, az Exodus fáraója (Kr. e. XIV. század) legyőzött, Aquaiusa és Daanu nevű népek is említetnek, ami valószínűleg az Ἀχαιοί és Δαναοί nevek egiptomi átírata.

omi eredetre vall.* Pindar a boldogok szigeteiről beszél, melyeken Kronos tornya emelkedik. E szigetekre (μακάρων νῆσοι) jönnek Plátó szerint is azok, kik igaz életet folytattak, haláluk után.** A «Halottak könyvé»-nek 120. fejezetéből és a megelőző képből tudjuk, hogy az egiptomiak Aalu mezeit szigeten képzeltek, melyet keresztül folyó csatornák, több részre osztanak.

Egiptomi eredetű valószínűleg az alvilág folyójának, Acheron-nak neve is, melyre átvitetett az egiptomi alvilágnak neve, Cherneruter vagy Acher-nuter, az újabb kiejtés szerint Chernuti.*** A thesprotiai folyó és tó ilyformán az alvilág képzelt folyója után neveztetett el, nem pedig megfordítva. A latin *Acheruns* csakugyan elsősorban az alvilágot, a halál országát jelenti innen: *acheruntius*, a halálhoz közel álló; *acherusius* alvilági, *Acherusia* tó Campaniában s barlang Bithüniában.

Egy másik alakja a görög mithológiának, mely egiptomi típusra vall, a révész Charon,

* Lieblein, Gammelaegypt. Religion. III. Udoedellgheds-laeren. 22. l.

** Gorgias. 53. a. b.

*** *Nuter* (isten) a demotikus és kopt nyelvben: *nuti*. *Αχερων* törzsében *Αχεροντ*, a mássalhangzók teljesen meg-egyeznek az egyptomi Chernuti-ban előfordulókkal.

ki a lelkeket az alvilág folyóin átviszi. Sőt azt hisszük, hogy maga a *Charôn* név is — mint már Diodor megjegyzi* — egiptomi eredetű. Sem a görög, sem általában az indogermán nyelvek szókincséből eddig magyarázatát nem leltem (sem Fick, sem Curtius nem említi), ellenben az egiptomi nyelvből könnyen lehetne leszármaztatni; *Cher* volt az egiptomi neve annak a bárkának, melyen a holttestemeteket sírjukhoz szállították, *Charp-ua* pedig a. m. a hajó kormányosa, nevezetesen ez volt neve a napbárka kormányosának. Akár az egyik, akár a másik alapul szolgálhatott a *Charôn* név képzéséhez.

A «Halottak könyvé»-nek számos helye említi az alvilág folyóját és az elhúnytakat tovább szállító bárkát, melynek neve: a lelkek összegyűjtője s a révész neve «Nun bárkájának kormányzója». Sőt a «Halottak könyvé»-nek és egyéb emlékeknek képei is többször bárkában evezve ábrázolják az elhúnytat.

Egiptomra emlékeztet továbbá a Hádésznek tűztől lángoló folyója, a Püriflegeton is, mert ki ne gondolna e név említésénél a «Halottak könyvének e helyére: «Az ő vize (az alvilág, 13-ik régiójáé) tűz, folyója láng». S ha Homérosz-

* Diodor I. 92.

nál az alvilágban járt Odüsszeusz elmondja, hogy Hádesz tágas bejáratú házában Minoszt, Zeusz dicső fiát is látta, amint aranyjogart tartva kezében s királyi székben ülve igazságot mond az elhunytak fölött, kik körülötte csoportosulva, ítéletüket várják;* néhány vonással a «Halottak könyve» 125. fejezetének ítéletszenáját látjuk ábrázolva.

Az egiptomi eszkatologia reminiszcenciái észrevehetők Pláto eszkatológiájában is. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy Pláto közvetlenül egiptomi forrásból merített: de ha nem tette ezt, akkor az a mithus, melyre Plátó támaszkodik, egiptomi befolyás alatt fejlődött ki. A túlvilági ítélőbiráknak — Minosz, Radamanthisz és Ajakosz — Plátónál is nagy szerep jutott.**

De még inkább emlékeztet az egiptomi Amentira az alvilágnak ama leírása, melyet Plátó Phaidonában olvasunk. A görög bölcsele az alvilágnak sok folyója között különösen négyet tart említésre méltónak: az Okeanoszt, mely valamennyi között a legnagyobb, ezzel szemközt folyik az Acherôn, mely pusztá helyeken keresztül folyva az Acheruziasz-tóba (λίμνη

* Odys. XI. 568.

** Gorgias, 524—526.

Ἀχέρουσις) ömlik, «ahová sok elhúnytnak lelke érkezik és miután bizonyos meghatározott, (némelyek hosszabb, mások rövidebb) időn át tartózkodtak, ismét kiküldetnek, hogy új lények keletkezzenek belőlük»: a harmadik folyó a Püriphlegethon, oly helyre folyik, melyen nagy tűz ég s mint Plátó mondja, a mi tengerünknel is nagyobb tavat képez, melynek vize és iszapja forr; innen, iszappal és sárral vegyítve körben folyik s az Acheruziasz-tó szélső végéhez ér anélkül, hogy vizeik összefolynának, hanem még több kanyarulatot téve, a Tartaruszba ömlik. A negyedik folyó, a Sztügion — a költőknél Kokiitosz — mely a Sztüx tavat alkotja, hasonló utat tesz meg. Az elhúnytak jövő sorsáról pedig így szól: «Miután az elhúnytak ama helyre értek, ahová mindegyiket a szellem (δαίμων) viszi, mindenekelőtt ítélet mondatik ki, hogy kik éltek jól s kik nem. Akikről azt vélik, hogy középszerű életet folytattak, az Acherônhoz mennek s mindegyik bárkájába száll, ezután a tóba (Acheruziasz) érnek s ott tartózkodván, meglisztulnak igazságtalanságaiktól s miután eleget tettek azért, amit igazságtalanul cselekedtek, föloldatnak s jócselekedeteik fejében jutalmat kapnak, kiki érdeme szerint. Akiket azonban gyógyíthatatlanoknak véleményeznek bűneik nagysága miatt, mint

akik gyakori és nagy templomrablást vagy igazságtalan és törvényellenes gyilkosságot elkövettek, azokat az őket megillető sors a Tartaruszba dobja, ahonnan soha ki nem szabadulnak. Ellenben, akikről azt tartják, hogy ámbár nagy, de mégis gyógyítható bűnöket követtek el, mint akik atyjukat vagy anyjukat haragból tettleg bántalmazták s ezt megbánva, más életet folytattak, avagy más valami módon gyilkosokká lettek, azoknak is a Tartaruszba kell esniök, de miután oda beleestek s egy évig ott maradtak, kiveti őket a hullám, a gyilkosokat a Kokütoszon, a szüleiket bántalmazókat a Püriflegethonon keresztül. Ezután az Acheruziasz-tóhoz vitetnek, ahol kiabálnak, híván azokat, akiket megöltek, illetve bántalmaztak s kiabálva engedelemért könyörögnek és esedeznek, hogy a tóba mehessenek s ott befogadtassanak; ha ezt megnyerik, bemennek s bűneiktől megszabadulnak, de ha nem nyerik meg az engedélyt, ismét a Tartaruszba mennek s onnan a folyókba; s e szenvedésük előbb véget nem ér, míg csak ki nem engesztelték azokat, akik iránt igazságtalanságot elkövettek, mert ezt a büntetést szabták ki rájuk a bírák. Akikről pedig azt az ítéletet hozták, hogy kiválóképen jámborul éltek, azok megszabadulnak eme földalatti helyiségektől

és fölmentetnek e fogságtól, fölfelé mennek a tiszták lakásába és a föld fölött laknak».* A lelkeket hordozó bárka, a tüzes folyó, a lelkek fölött ítéletet mondó birák, az Acheruziasz-tó, melyben a lelkek megtisztulnak, mindannyian az egiptomiak eszchatologikus tanaira emlékeztetnek.

Mind e körülmények nagyon valószínűvé teszik, hogy az egiptomiak és a görögök között már a legrégibb időkben eszmecsere állott fön­n. Nem akarjuk ezzel épen azt mondani, hogy történelmileg megállapított tény volna az, hogy a görögök bölcsei egyenesen Egiptomba mentek bölcsességet tanulni — ámbár magában véve ez sem lehetetlenség — de nem egy eszmét találunk Hellász földjén, főkép ami az eszchatológiát illeti, amely úgy látszik, a Nilus partjáról vándorolt át a Danaok hazájába.

★

Egiptomnak tehát kétségkívül jelentékeny kulturmissziója volt. Ez ősrégi műveltség emlékei nemcsak önmagukért érdemlik ki figyelmünket és érdeklődésünket, hanem ama jelentékeny szerepnél fogva is, melyet azok az emberi gondolkodás fejlődésének láncolatában képvi-

* Phaeton, 61, 62. c.

selnek. A modern kutatás általánosságában igazolja Cicero ismert szavainak alapos voltát, hogy minden nép összhangzó véleménye szerint az emberi lélek halhatatlan;* de az ókor valamennyi népe között az egyiptomi ragadta meg leginkább ez eszmét s a Nilus völgyének emlékein olvassuk annak legrégibb nyilvánulását. E tiszteletreméltó emlékek évezredek óta kiáltják világgá e vigaszteljes szót: «Föltámadunk!»

* Cic. Quaest. Tusc. I. 16. Permanere animos arbitramur consensu nationum omnium.

TARTALOM.

	Olda
Előszó	3

I. FEJEZET.

Az egiptologia terén tett kutatások és fölfedezések történetének vázlata	7
---	---

II. FEJEZET.

Isten a világ teremtetője	52
Hymnus Ammon-Ra Istenhez	72

III. FEJEZET.

A paradicsom és az emberiség őszállapota Egiptom emlékei nyomán	84
---	----

Kiadásunkban megjelent és könyvkereskedésünkben
(IV. ker., Kecskeméti-utca 2.) megrendelhető

CSALÁDI REGÉNYTÁR.

Tartalmaz regényeket, elbeszéléseket, hazai és idegen
katholikus íróktól. Különös figyelem fordítottatott arra, hogy
ezen gyűjteménybe csak oly dolgozatok kerüljenek, melye-
ket minden család bátran bocsáthat a serdültebb fiatalság
kezébe is. Eddig 52 kötet jelent meg, szép angolvászon-
kötésben. Minden kötet külön kapható.

Ára kötetenkint 1 korona.

Az eddig megjelent kötetek tartalma:

I. és II-ik kötet.

Germaine eszménye.

Irta: *Montal Mária*. For-
dította: *Szentannai*.

**D'Arbout ezredes három pár-
baja.**

Irta: *Beugny d'Hagerne*.
Fordította: *dr. Rada I.*

III-ik kötet.

Utak az életben.

Irta: *Cyprián*.

IV-ik kötet.

Filemon ezredes.

Irta: *C. De Lamiraudie*.
Fordította: *A. Vilma*.

Hol a boldogság?

Irta: *Minna Canth*. Finn-
ből. Ford.: *Bán Aladár*.

V-ik és VI-ik kötet.

Eszter.

Eredeti irányregény az
alkoholizmus ellen. Irta:
X... grófnő.

VII-ik és VIII-ik kötet.

Éliane.

Irta: *Graven Agostné*. For-
dította: *dr. Rada I.*

IX-ik kötet.

Rajzok a kurucvilágból.

Irta: *Kincs István*.

X-ik, XI-ik és XII-ik kötet.

A vértanu szelleme.

Történeti regény a Diokle-
cián-féle keresztényüldö-
zés korából. Irta: *Filó
Károly*.

XIII-ik kötet.

Úgy amint volt.

Elbeszélések. Irta: *Büttner
Julia*.

XIV-ik kötet.

A Mária-kép.

Elbeszélés. Irta: *Buol M.*
Fordította: *Sziklay János*.

XV-ik kötet.

Anyaföldön.

Elbeszélések. Irta: *Andor
József*. (Cyprián.)

XVI-ik és XVII-ik kötet.

**Don Luis Coloma elbeszé-
lései.**

Spanyol eredeti után for-
dította: *Jándi Bernardin*.

XVIII-ik kötet.

A kékruhás asszony.

Irta: *Csapodi Istvánné*.

Psyche lámpája.

Elbeszélés. Irta: *Léon de
Tinseau*. Ford.: *A. V.*

XIX-ik kötet.
Hírcz és az úrfi.
 Elbeszélés. Irta :
dr. Franko Iván. Fordította : *Zsátkovics Kálmán.*
 XX., XXI., XXII. és XXIII. kötet.
A leánymamák fia.
 Vig regény. Irta : *Kincs István.*
 XXIV-ik és XXV-ik kötet.
A hiábavaló gazdagság.
 Irta : *Jeanne Mairét.* Francia eredetiből fordította : *dr. Rada István.*
Az utolsó betét.
 Elbeszélés. Irta : *Mrs. Bartle Teeling.* Angolból fordította : *M. G.*
 XXVI-ik kötet.
Falusi történetek.
 Elbeszélések. Irta : *Vértessy Gyula.*
 XXVII-ik kötet.
Az ezer tó országából.
 Elbeszélések. Finn eredetiből ford. : *dr. Bán A.*
 XXVIII-ik és XXIX-ik kötet.
Budai históriák.
 Irta : *Tarczai György.*
 XXX-ik kötet.
A Karassó mellől.
 Elbeszélések. Irta : *Neumayer K. Dezső.*
 XXXI-ik és XXXII-ik kötet.
Két világ között.
 Regény. Irta : *Andor József.*
 XXXIII-ik és XXXIV-ik kötet.
Masolino.
 Regény Zsigmond király korából. Irta : *Tarczai György.*
 XXXV-ik és XXXVI-ik kötet.
Küzdelmek.
 Olasz regény. Irta : *Enriko Castelnovo.* Fordította : *M. Hrabovszky Julia.*

XXXVII-ik kötet.
A méltóságos asszony emberei.
 Elbeszélések. Irta : *G. Büttner Julia.*
 XXXVIII-ik és XXXIX-ik kötet.
Sampauló grófné.
 Angol regény. Irta : *Henry Harland.* Fordította : *M. G.*
 XL-ik kötet.
A zengő hegy.
 Bükkvidéki históriák. Irta : *Tarczai György.*
 XLI., XLII. és XLIII-ik kötet.
A műlovas leánya.
 Regény három kötetben. Irta : *bárá Brackel Ferdinánd.* Ford. : *dr. Rada I.*
 XLIV-ik kötet.
Az aranypók és egyéb elbeszélések.
 Irta : *Kiss Menyhért.*
 XLV-ik kötet.
Női szívek.
 Elbeszélések. Irta : *M. Hrabovszky Julia.*
 XLVI-ik kötet.
Az egetverő hegy.
 Elbeszélések a Tatra vidékéről. Irta : *Tarczai Gy.*
 XLVII-ik kötet.
Geneviève megtérése.
 Elbeszélés. Irta : *C. De Lamiraudie.*
 XLVIII-ik kötet.
Spanyol képek.
 Irta : *Don Luis Coloma.* Fordította : *Jándi B.*
 XLIX-ik kötet.
Innen-onnan.
 Orosz elbeszélések. Fordította : *Szémán István.*
 L-ik kötet.
Újabb elbeszélések.
 Irta : *Andor József.*
 LI-ik és LII-ik kötet.
Kis Dorrit.
 Irta : *Dickens Károly.* Fordította : *Filó Károly.*